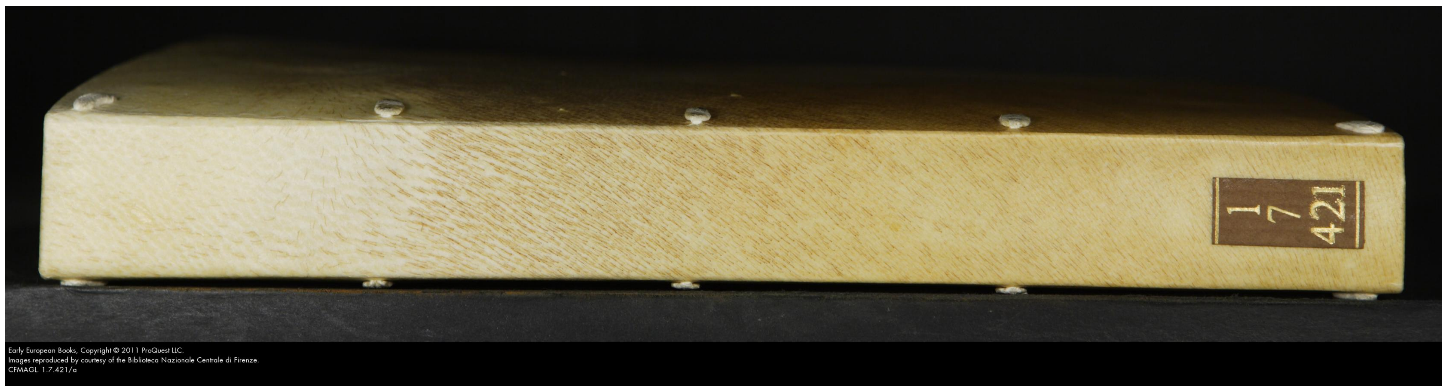

1
7
421

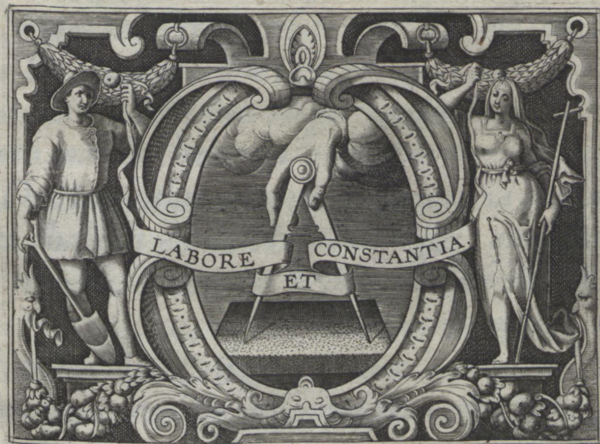

IVSTI LIPSI DE AMPHITHEATRO LIBER.

In quo forma ipsa Loci expressa, & ratio spectandi.

Cum æneis figuris.

OMNIA AVCTIORA VEL MELIORA.

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Ioannem Moretum.
cIↃ. IↃC.IV.

AD LECTOREM.

VM vniuersam rem Spectaculorum veterum illustrare statuissem, Muneris inquam vtriusque, tum Circi, & Scenæ; atque ad eam cogitationem parata mihi iam materia omnis & seges esset: valdè pro bono mihi visum, imò necessario, de Locis ipsis eorumq́ formâ quædam prædici. Nam cùm ratio tota ludorum innexa iis & apta sit: fit omnino, vt qui illa non capiat, istos parùm firmiter teneat, & caligans hæsitansq́ nesciat, etiam quæ scire se arbitratur. Itaque cùm libros meos De Gladiatoribus iam emisissem, non sine caueæ Senatoriæ & Equestris aliquo plausu; illos De Venatione in manibus haberem & perpolirem: hoc quod vides, De Amphitheatro, priùs contexui: in quo imago, facies, habitus omnis Arenæ expressus, quà stilo meo, quà penicillo. Nam nec formas & imagines operum neglexi. etsi fateor, maiorem me rationem rituum duxisse, quàm Architecturæ. Illis enim hæc nostra seruiunt & prælucent, vt illos censemus scriptoribus priscis. Tamen nec Architectura spreta à me prorsus, quatenus ea quidem ad voluptatem aliquid conferre videretur, siue admirationem. Sed quidquid hoc est operæ, feriatum id mihi & verè ludicrum fuisse, non nego. Vix enim duodecim dierum tota ista scriptio & meditatio est: quos lege ac more sepositos à feriis publicisq́ Lectionibus, transferre mihi visum ad hanc curam. Nec ad-

firmatione aliâ res eget. ipsum syntagma ostendet, non eâ curâ ac cultu fortasse, quo quadam è meis. Sed quid opus, aut neruos in remissionibus intendere? aut seriò tractare ludos? Mihi (licet Inuidiâ audiente & gemente hoc dicam) non ista, non alia ex Antiquitate tractare nimis arduum: ad qua explicanda otium fortasse aut voluntas deesse mihi poterit, vix facultas. Nec placeant sibi nimis, qui nescio quid tale adnotant & decerpunt per partes. Sed me amor aliûs studij iam incendit, & acri quodam thyrso pectus mihi percussit alta illa Diua. Sapientiam intellego: cuius meracos purosq; fontes nunquam erit vt nimis misceam aut diluam mitioribus istis succis. Adhibebo tamen: sed vt lusum, non vt curam; vt accessionem, non vt opus. Quem eumdem animum in his talibus, mi Lector, ex animo tibi opto. Salue.

I. LIPSI

I. LIPSI DE AMPHITHEATRO LIBRI

CAPVT PRIMVM.

Dialogi occasio. Florentij laus. Vrbs diruta, non diruta: & splendidæ eius ruinæ.

CVM Romæ adoleſcens admodum agerem, luſtrandæ & noſcendæ inprimis antiquitatis: familiaritas mihi fuit ſanè vtilis cum Nicolao Florentio, populari noſtro: viro, à quo elogium hoc Veritas numquam ſpernet, veræ modeſtiæ & doctrinę. Sed illa, in eo ſtatim & aſpectu ipſo elucebat; hęc, ſecreta magis & recondita, nec eruenda niſi in conſuetudine aliquâ & vſu. Vt gemmarum lapidumq́ue arcanæ vires, non niſi attritu & experiendo apparent: ſic in pleriſque vera eruditio, quę interiori animo inſita, foras non ſpectat aut pendet. Alienus enimuerò hic noſter ab omni ambitione ſiue typho, Batauâ quadam ſimplicitate agebat: quiq́ue ſcire ipſe, quàm ſciri; noſſe multa, quàm à multis noſci præoptabat. Sed cumprimis illi ſtudium & ſcientia locorum, monumentorumq́ue veterum: quę curioſè iam aliquot annos luſtrabat, indagabat: acri quodam & directo iudicio, noua cum priſcis, priſca cum illis componens. Haud temerè illum fugiebat, quid, non dicam in quaque parte Vrbis, ſed Italię, eximium fuiſſet: & ex leuibus quibuſdam errantibuſq́ue veſtigiis, mirum quàm ſagaciter perueniebat ad cubilia ipſa rerum. Cum hoc igitur viro & ſermo mihi tunc creber, nec infrequens ambulatio fuit: cùm ſtudio quodam Antiquitatis incenſus (cuius amor, vt, cum Pindaro dicam, pupugerat mihi mentem) ſæpe & peterem, & promerem aliquid, ex hoc theſauro. Quod ipſum accidit die quodam æſtiuo pomeridiano, cùm ego eum ſtatim à prandio (vnà enim fueramus) manu pren-

Nic. Florentij laus.

Doctrina vera, non iactabũda.

prendens, Imúſne? inquam. Quò iam? inquit ille. Solemni noſtro more, inquam, per colles iſtos ambulatum. Ille paullò adductior, At ſolem hunc non vides Lipſi? inquit. quem ſcire debes peregrino capiti Romæ non amicum. Ego cum riſu, De ſole ſecurus es, meâ quidem cauſsâ, inquam. Vetus ego illi alumnus, nec quidquam metuo à meo Phœbo. Ita mox ſumptis palliis exiuimus, & præter Vipſanij Pantheon tranſgreſſi, collem Capitolinum aſcendimus, deſcendimus: tandemq́ue per Forum Rom. & Titi arcum ſiue fornicem euntes, haud procul ſtetimus à Principis eius * mole. Pedem enim hîc fixit Florentius, Et víſne Lipſi, inquit, diſperſa in hoc campo oſſa paulliſper legamus magnæ matris? Romam dico. cuius reliquias & velut cineres adhuc vides, etſi crematæ non vno buſto, euerſæ non vno fato. Tres ad pulcherrimum hoc mundi opus euertendum dij conſpirarunt, Cronus, Vulcanus, & * pater ipſe gentis.

Sol Romanus noxius inſuetis.

*Amphitheatro Titi.

Roma ſæpius euerſa, nõ periit.

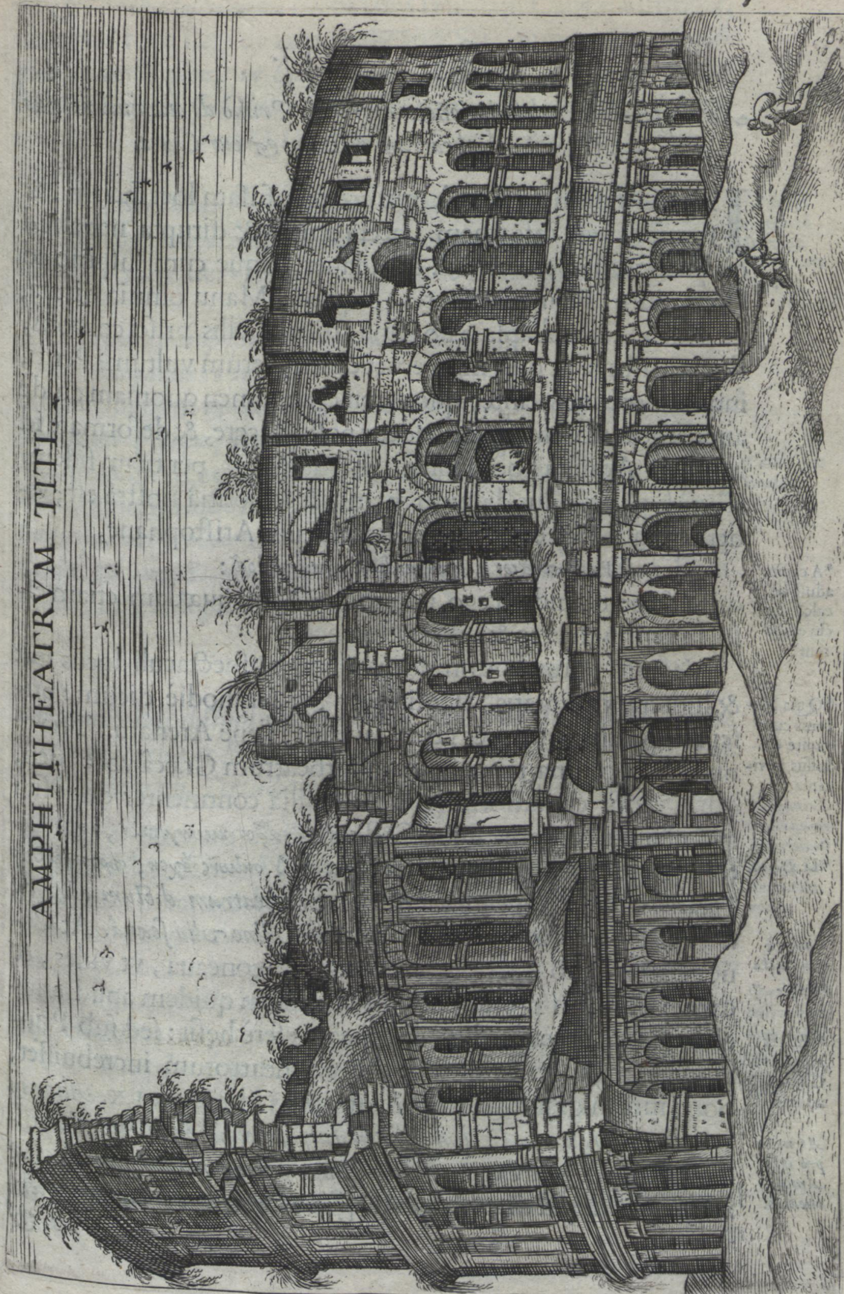
*id eſt, Mars.

Non tamen annorum ſeries, non flamma, nec enſis
Æternum potuit hoc abolere decus.

vt antiquus quiſpiam poëta verè ait. Scilicet hæc ipſa ruta & cæſa ſpirant etiam Romam veterem, & velut ſcintillas emittunt priſci ſplendoris. Ex parietinis ecce iſtis, & ex lapidibus, imago ſtatim animo oboritur vrbis, quę vna fuit ab omni æuo, vna erit. Sed iam diſtinctiùs luſtremus. Viden' tu collem illum ad læuam? Eſquilię ſunt. Radices eius? ibi Carinæ. paullò longiùs, Thermæ Titi. Hîc, Vicus ſceleratus. Et cùm diceret ille ſedulò atque indicaret; ego in aliâ cogitatione defixus, oculos & mentem omnem habebam in ædificio, quod exaduerſum erat. Itaque latus mihi tetigit, & Itáne aliud agis? inquit. Ignoſce, inquam. Inuitos oculos meos traxit, & velut faſcinauit, eximia illa moles. Et dic ſodes, cuius hoc opus? quando? quâ fini? quâ olim formâ? Florentius renidens, Næ tu multa ſimul & ſemel petis, inquit. ac vereor, cum Plautino illo Sycophantâ, ne face & viatico nobis opus ſit, ad tam longæ narrationis iter. Tamen docebo te in parte. tranſi huc, & propius luſtra.

Tacita quædam maieſtas ruinarum.

Amphitheatri ſemiruta moles.

AMPHITHEATRVM TITI.

Capvt II.

Ad Amphitheatri descriptionem aggressio. Primò de nominibus eius quæsitum. Cur Amphitheatrum dictum, & cur Cauea.

IAm intrauimus; & videmus ecce confusam loci faciem, & formam verè informem. Lacera omnia & dirupta, nec aliud quàm egregij operis vmbra & cadauer. Itaque cum suspirio ad Florentium, Heu quæ ista res? inquam. Manu omnia diruta, vt video, aut collapsa æuo: sine articulis vllis prisci corporis, sine membris. & quis mihi eruet ex istis verum vultum? Periti, inquit Florentius. inter quos non ego: tamen quoniam auidè aues, lineas tibi eius operis videor posse ducere, & deformare id in parte. Adiuua hoc, Florenti, inquam ego, per tuam fidem. Certè si vllum opus dignum memoriâ & notitiâ nostrâ est; videtur istud. Nec erras, inquit. Itaque cum Aristophane,

* Ἐκ τῶν ποδῶν ἐς τὴν κεφαλήν σοι πάντ' ἐρῶ:

*A capite adusque calcē cuncta edisseram.

quod sciuero quidem ego, poteroque. Nam quædam etiam esse, in quibus hæreo & caligo, non nego.

Vastum igitur hoc omne quod vides, spectaculi locus fuit & ludicræ voluptatis. * Colissæum, vt scis hodiè dicunt: prisci Amphitheatrum, & sæpe Caueam, sæpe Arenam. Tria enim hæc nomina reperio. Amphitheatrum Græcâ voce ideò, quia gradus circùm vndique, & sedilia continenter disposita ambibant in orbem. Dio * Cassius: Θέατρον κυνηγετικὸν, ὃ καὶ Ἀμφιθέατρον, ἐκ τοῦ πέριξ πανταχόθεν ἕδρας ἄνευ σκηνῆς ἔχειν, προσερρήθη: *Theatrum venatorium, quod & Amphitheatrum dictum est, ex eo, quòd sedes vndique in orbem habeat, sine vllâ scænâ.* At Cauea Latinis; ab interiore hac parte quæ concaua, vt vides, & capaci quodam profundo. Quod nomen quidem apud antiquos (liberâ repub. dico) in * theatris ferè hæsit: sed sub Principibus, cùm gratia & vsus Amphitheatrorum increbuisset, bono iure migrauit ad ista. Ammianus libro XXIX. *Alter in Amphitheatrali caueâ, cùm adfuturus spectaculis introiret.* Tertullianus contra Marcionem: *Quid? non in omnem libidinem ebullis? non frequentas solemnes voluptates Circi furentis, & Caueæ sæuientis, &*

*Quia Neronis cum capite Colossus in vicinia.

Trina nomina eius ludicri loci.

*Li. XLIII.

Cauea à cauo dicta priscis.

* Et vix aliter apud Ciceronem ac veteres.

At nouis pro ipso Amphitheatro.

tis, & Scænæ lasciuientis? Vbi cùm sæuitiam Caueæ adtribuat, clarum est intellegi de Amphitheatro. Saluianus pariter: *Quidquid immoderationis in Circo, quidquid furoris in Caueis.* Iulius Firmicus: *Nati sub sidere Caniculæ, erunt venatores, arenarij, parabolarij, & qui sub conspectu populi, in Caueis, cum feris pugnent.* Prudentius:

*Quid puluis Caueæ semper * funebris, & illa*
Amphitheatralis spectacula tristia pompæ?

* Funera autem ad Scænam referri non possunt.

Idem iterùm de Virgine Vestæ quæ it ad Gladiatores spectandos:

Inde ad consessum Caueæ pudor almus, & expers
Sanguinis it pietas.

Appuleius item apertè: *Dies ecce muneri destinatus aderat, & ad conseptum Caueæ, prosequente populo, pompatico fauore deducor.* Tertullianus (si recta lectio est) Caulam etiam in libello De Spectaculis dixit, nouè magis quàm impropriè: *Ceterùm qualia illa sunt, quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit? credo Circo, & vtráq; Caulá, & omni Stadio gratiora.* Vbi eâ voce includit etiam Theatrum, nisi si legendum *Caueâ.*

Caula, pro caueâ.

CAPVT III.

Arenæ nomine dictum eumdem locum. ideò quia sterni arenâ solitus. Cuius generis ea stratura? quàm varia? Plinius & Ouidius explicati. Arenarij. Tertullianus emendatus, & declaratus.

SED & Arenam dixêre vulgò, scilicet quia is locus desabulari solet, & arenâ sterni in vsum pugnę. Nam si lapide aut ruderato: in tam crebrâ effusione sanguinis, lubrico statim pauimento, quę ratio standi aut certandi? Arenam iniecere igitur, quę bibula: & quam ipsam renouare & velut inarare etiam soliti per interualla ludorum. Martialis ostendit, de Leone subitò efferato:

Caussa insternendæ arenæ.

Quam per pueros quosdam, nostine lusus specie, renouabant.

Nam duo de tenerâ iuuenilia corpora turbâ,
Sanguineam rastris quæ renouabat humum,
Sæuus & infelix furiali dente peremit.
Martia non vidit maius Arena nefas.

Et credo quidem vulgariam arenam insterni solitam: nisi quòd

quidam rasuram lapidis albi destinarunt etiam huic rei, quæsitâ gratiâ candoris. Plinius libro XXXVI. *Inuenere & alium vsum eius lapidis, in ramentis quoque, Circum maximum sternendi, vt sit in commendatione & candor.* Nec scio an ad hunc morem, mentem & calamum Ouidius flexerit, cùm de Gladiatorum spectaculo scribit:

Arena à lapide abrasa.

Altera tresque super rasâ celebrantur arenâ.

Rasam enim arenam ingerunt hîc consensu fidi & prisci libri, nec caussam adiectionis aliam facilè inuenio ab istâ. Nisi si Rasa ideò, quia superficies illa æquabilis, tersa vento & velut rasa. At Principes interdum, arenę loco, instrauere minium aut chrysocollam. Plinius: *Visumque est Neronis Principis spectaculis Arenam Circi chrysocollâ spargi, cùm ipse concolori panno aurigaturus esset.* Suetonius de Caio: *Edidit & Circenses quosdam præcipuos, minio & chrysocollâ constrato Circo.* Sed hęc monstrorum aliquot dementia. quibus satis non fuit ostentare opes suas in spectaculis: voluerunt & calcare. Ceterùm Editorum vulgus contenti, vt dixi, arenâ. Inde ea vox passim pro certamine Amphitheatrali, proque ipso loco. Tacitus: *Spectacula gladiatorum idem ille annus habuit, pari magnificentiâ ac priora: sed fœminarum Senatorumque illustrium plures per Arenam fœdati sunt.* Iuuenalis:

E minio etiam, aut chrysocollâ.

Arena pro certamine & loco.

——— *& municipalis Arenæ*
Perpetui comites.

Suetonius: *Equestrem ordinem vt Scenę Arenæque deuotum adsiduè proscidit.* Horatius:

Ne populum extremâ toties exoret Arenâ.

Capitolinus: *Multos qui secum in Arenâ pugnassent, se Prætores videre.* In edicto Ædilium: *Quíve in Arenam, depugnandi caussâ, ad bestias intromissus fuerit.* Sed nónne & Circus & Stadium, inquies, arenis strata? non & illa igitur in communionem admissa huius vocis? Strata: sed non admissa. caue credas. quotiensque Damnari in Arenam, Arenâ mitti, taliaque in Iurisconsultis siue Historicis legis; cautè accipias de ferro tantùm, aut cultro. id est, Gladiatoribus, aut Venatione. & magis pro istâ. Imperator quidem clarè discriminat ecce à Circo, lege VIII. C. De repudiis: *Nec vllo modo vxorem expellet, nisi adulteram, vel Circensibus, vel Theatralibus, vel* * *Arenarum spectaculis se prohi-*

An eâ voce & Circus veniat?

Nō videri.

* Id est, vtriusque muneris.

prohibente gaudentem. In quo vsum quemdam sermonis obtinuisse potiùs, quàm rationem non infitebor. Ab hac stirpe Arenarij, qui in arenâ depugnant. Symmachus: *Dies muneris nostri tempori admouetur: cui largitas candidati sola non sufficit, si lautioribus Arenariis deseratur.* Arcadius Iurisconsultus: *Si ea rei conditio sit, vbi Arenarium testem, vel similem, admittere cogimur.* id est, Arenâ alterutrâ pollutum: ideoque infamem. Tertullianus: *Scænicos, Xysticos, Arenarios illos amentissimos, quibus* * *viri animas, fœminæ autem illis etiam corpora sua substernunt.* Ita scribendus indubiè is locus: & significat pius & seuerus noster Censor, insaniisse in hoc genus hominum non vnam Faustinam. Nimirum, vt poëta ait, *--ferrum est quod amant:* Imò telum. Nec alia, quod sciam, loci huius nomina. Nam eiusdem Tertulliani illud inuolutum, libello de Spectaculis, cap. XII. emendatione verâ euoluo. Legunt vulgò: *Quid ego de horrido loco dicam quem nec periuria sustinent? Pluribus enim & asperioribus nominibus Amphitheatrum consecratur, quàm Capitolium omnium dæmonum templum est.* Frustrà quæras hæc nomina. Scribo igitur, & distinguo: *asperioribus numinibus Amphitheatrum consecratur, quàm Capitolium. Omnium dæmonum templum est.*

Arenarij qui dicti.

* *Vulgò scribunt,* viris animas, fæminis aut illis.

Tertullianus declaratus.

Et correctus.

CAPVT IIII.

Ex occasione, de diis quibus Amphitheatrum sacratur. Dianæ inprimis. Ioui Latiari, siue Diti. item Saturno. Ara Iouis in Arenâ. Mactatio ad eam stata vnius è bestiariis. Tertulliano ac Minutio lux.

QVOD vt tibi liqueat: non defugiam breuiter ea commemorare, quoniam id quoque ad lucem huius rei facit. Dedicabant inprimis locum & ludum hunc Dianæ. Tertullianus: *Martem & Dianam vtriusque ludi* (Gladiatorium & Venatorium designat) *præsidem nouimus.* Cassiodorus, magis distinctè, sacra Dianæ Tauricæ. *Spectaculum*, inquit, *tantùm fabricis clarum, sed actione teterrimum, in honorem Scythicæ Dianæ repertum, quę sanguinis effusione gaudebat.* Nec ab aliâ caussâ, Dianam pro ipsâ Venatione amphitheatrali Martialis posuit:

Inter Cæsareæ discrimina sæua Dianæ.

Diana, pro ipsâ Venatione amphitheatrica.

Iupiter Latiaris.

Sed & Ioui sacrabant, siue Latiari, siue Stygio. De illo, Tertullianus Apologetico: *Ecce in illá religiosissimá Æneadarum vrbe est Iupiter quidam, quem ludis suis humano sanguine proluunt. Sed bestiariorum, inquitis. Opinor hoc minus, quàm hominum.* Idem scriptor, aduersus Gnosticos: *Sed enim Scytharum Dianam, Gallorum Mercurium, Afrorum Saturnum, victimá humaná placari apud sæculum licuit. Et Latio ad hodiernum Joui mediá in vrbe humanus sanguis ingustatur.* Minutius Felix: *Jupiter cum Hammon dicitur, habet cornua: & cùm Capitolinus, tunc gerit fulmina: & cùm Latiaris, cruore perfunditur.* Stygium siue infernalem interpretari eum videtur Prudentius:

Siue Stygius.

Quid puluis Caueæ semper funebris? & illa
Amphitheatralis spectacula tristia pompæ?
Hæ sunt deliciæ IOVIS INFERNALIS, *in istis*
Arbiter obscuri placidus requiescit Auerni.

Et aram imò Ditis in Amphitheatro positam agnoscere, quæ sanguine hoc perfusá.

Funditur humanus * *Latiari, in munere sanguis;*
Consessusque ille spectantum soluit ad ARAM
PLVTONIS *fera vota sui. quid sanctius* ARA
Quæ bibit egestum per mystica tela cruorem?

* Ita distinguo & capio, non vt munus Latiare appellet: sed vt Ioui Latiari fusum sanguinem in munere velit.

Quinimò ex Minutio colligas, solemne quoddam ibi hominis sacrificium fuisse, velut ad committendos ludos. Ait: *Hodiéque à Romanis Latiaris Iupiter homicidio colitur, & quod Saturni filio dignum est, mali & noxij hominis sanguine saginatur.* Mali, inquit, & noxij hominis. id est, Bestiarij. Itaque labor vt in Tertulliani loco, quem primitus adtuli, cum melioribus libris legam: *Sed bestiarij, inquitis. Opinor hoc minus, quàm hominis.* Sed præter hos deos, Saturnus etiam in partem venit huius tutelæ. Lactantius ita adserit, ex sententiâ Sinnij Capitonis: *Venationes & quæ vocantur Munera, Saturno adtributa sunt: ludi Scænici, Libero: Circenses, Neptuno.*

Mactatio horrenda, nec Romanorũ cultu digna.

Tertulliani correctio

CAPVT

CAPVT V.

Quando prima Amphitheatra cœpére. videri serò irrepsisse: idque statim post Venationem. Sed lignea primò fuisse. mox è lapide, Statilij Tauri. Augustum deditum Venationibus. Dio correctus. Antiquariorum error in loco Tauriani Amphitheatri.

DE impiâ vanitate, satis. ad locum describendum redeo: cuius primum ortum & quasi natalem diu quæsiui frustrà. Non enim magis clarum, quando Amphitheatra hęc instituta, quàm quando Venatio ipsa. Quam posteriorem Gladiatoribus esse, & in Circi sede diu hęsisse: inducor non vanis* coniecturis. Nata tamen Amphitheatra, nisi fallor, haud diu ante tempora reip. desidentis: & quidem temporanea primùm, & è ligno. Ita Curionem (illum Tribunicium dico, qui tuba belli ciuilis) ligneam molem extruxisse, quę diducta, duo Theatra redderet; iterumque Amphitheatrum vnum, conducta, Plinius refert libro XXXVI. Et in Dione lego, Theatrum quoddam è ligno exstructum, corruisse cum multorum clade. Verba enim eius sic rescribam, libro XXXVII. Καί τι καὶ θέατρον πρὸς πανήγυρίν τινα ἐκ ξύλων ᾠκοδομημένον ἀνετράπη, καὶ ἄνθρωποι παμπληθεῖς ἀπώλοντο, non vt vulgò, ἐκ Σύρων. ex quo interpres nescio quid perplexi expedit siue impedit potiùs, *ad ludos de Syris*. Sanè valdè recepta & crebra, Spectacula hæc lignea. quod Vitruuius etiam suggerit, libro V. *Dicet aliquis fortè multa theatra Romæ facta quotannis, nec vllam rationem harum rerum in his fuisse. sed errabit in eo, quòd omnia Publica* LIGNEA *theatra tabulationes habent complures, quas necesse est sonare.* Et Cæsar ipse Iulius, iam Dictator, Amphitheatrum ligneum exstruxit in campo Martis: quod Dio Cassius adsignificare videtur fuisse inuenti noui. Libro XLIII. πολλούς, inquit, καὶ παντοδαποὺς ἀγῶνας ἔθηκε, θέατρόν τι κυνηγετικὸν ἰκριώσας, ὃ καὶ ἀμφιθέατρον (ἐκ τοῦ πέριξ πανταχόθεν ἕδρας ἄνευ σκηνῆς ἔχειν) προσερρήθη: *Multa & varia spectacula edidit, venatorio quodam theatro è lignis structo, quod & Amphitheatrum (ex eo, quòd vndique sedilia in orbem habeat, sine scænâ) appellatum est.* Dixi ligneum, quia Dio verbo vtitur ἰκριώσας: & quia posteà memoria eius nulla. At sub Augusto, & Venatio valdè iam increbuit,

Ortus Amphitheatrorum non liquidus.

* Quas promo lib. I. De Venat.

Curionis versatilis moles.

Coniectura in Dione.

Lignea theatra & amphitheatra crebra.

Iulius Cæsar exstruxit.

[*Augustus fautor Venationi cruentæ.*]

crebuit, & increuit eius dignitas. Siue vnà cum opibus augescente luxu: siue potiùs, quia ipse ille Princeps valdè in hunc ludum pronus. Victor de eo: *Quodque est læti vel amæni animi, oblectabatur omni genere spectaculorum*, PRAECIPVE FERARVM *incognitâ specie & infinito numero.*

[*Quot feras dederit suis muneribus.*]

Et ipse Augustus in lapide Ancyrano fatetur, Venationes se dedisse, QVIBVS. CONFECTA. SVNT. BESTIARVM. CIRCITER. TRIVM. MILIVM. ET. QVINGENTA. Itaque statim Venationi tunc reperta propria & mansura domus.

[* Anno vrbis D.CCXXV. Tauri lapideum Amphitheatrum.]

Amphitheatrum * exstructum è lapide, Augusti suasu, Statilij Tauri opibus & sumtu, in campo Martio. De quo Dio libro LI. ὁ Ταῦρος Στατίλιος θέατρόν τι ἐν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ κυνηγετικὸν λίθινον καὶ ἐξεποίησε τοῖς ἑαυτοῦ τέλεσι καὶ καθιέρωσε: *Statilius Taurus in campo Martio theatrum quoddam Venatorium, lapideum, & struxit suis impensis, & dedicauit.* Ait Dio disertè ἐν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ.

[*Archæologi nostri hic archæi.*]

Antiquarij igitur nostri quomodo non errant, qui locant id in monte Cœlio? Præsertim cùm & Victor in descriptione summariâ vrbis, pariter ponat in regione IX. Circi Flaminij: sub quâ Martius campus. Hoc solum primumque lapideum Amphitheatrum Romæ fuit, ad tempora Vespasiani.

[*Caligulæ imperfectū spectaculū.*]

Nam quod Caligula struere cœperat apud Septa, Claudius omitti voluit, Suetonio narrante in Calig. cap. XXI. Et quod Nero posteà magnificum in campo Martio erexit, fuit saltem è ligno.

[*Neronis itē non diuturnum.*]

De quo Tacitus libro XIII. Annal. & Suetonius in Ner. cap. XII. Fateor & Castrense quoddam Amphitheatrum fuisse, Regione * Esquiliis: quod P. Victor commemorat: sed cuius structor mihi irrepertus. nisi si is Tiberius Imp. fuit, qui idem struxit & Castra.

[* Castrense Amphitheatrum, cuius ruinę hodiè Romæ.]

Pompei Amphitheatrum nullum: nec Plinius tibi imponat libro XXXVI. cap. XV. vbi, *Pompeij Amphitheatri*, aperto librariorum errore leges, pro, *Pompeiani theatri.* Quod non monerem, nisi præteritum etiam Hermolao.

[*Correctus leuiter Plinius.*]

CAPVT

CAPVT VI.

Tauri Amphitheatrum exustum, & reparatum. Aliud maius à Vespasiano structum. vrbe veteri mediâ. Suetonius correctus. Fortaße & Victor. Titus dedicauit id opus. posteà collapsum, & sæpe instauratum.

STATILII ergo illud in multâ famâ, & vsu: donec ambustum fuit sub Nerone. Xiphilinus admonuit, vbi de magno illo incendio: τό τε Παλάτιον τὸ ὄρος σύμπαν, καὶ τὸ θέατρον τοῦ Ταύρου ἐκαύθη: *Palatinus mons vniuersus, & Tauri amphitheatrum conflagrauit.* Et quamquam restitutum posteà: (Victor id suadet, qui ponit inter opera, quæ æuum ferebant suo æuo:) tamen quia incendio illo informius redditum & infirmius, occasio data Vespasiano & cupiditas struendi noui. Struxit, & quidem vt Suetonius ait, in mediâ vrbe: hoc ipsum, Lipsi, quod insistimus, quod manu oculisque tangimus: & quod iure miremur iniuriis restitisse tot annorum, tot bellorum. Ego interrumpens, Sermonis mihi venia sit, inquam. Hoc illud, ais, quod vrbe mediâ? Valdè erras. Oculis hunc vrbis ambitum, siue perticâ metire: à latere propius aberit, quàm ab vmbilico. Florentius, Pomœrium te decipit adolescens, inquit, nouæ vrbis: quod ab Aureliano, & post illum est. At veterem finitionem & limitem si inspicis: prope verum est Suetonij nota. Cuius ipsa verba referre mihi pretium, vt emendem. In Vesp. cap. IX. *Fecit Amphitheatrum vrbe mediâ, vti destinasse compererat Augustum. Amplissimos ordines & exhaustos cæde variâ & contaminatos veteri negligentiâ, purgauit suppleuitque.* Scribo & interpungo: *amplissimum. Ordines.* Amphitheatro enim data laus & titulus, Amplissimi: non Ordinibus. è quibus soli Senatui conuenire eum scio, nec tributum Equiti vnquam. Etsi de iustâ medietate tamen haud adfirmo: satis est circà fuisse. Struxit autem Vespasianus in consulatu suo octauo: id est, vix biennio, ante vitæ finem. Inducor à Nummo, cuius inscriptio: IMP. CAESAR. VESPASIAN. AVG. COS. VIII. P. P. & parte alterâ, expressa hæc Amphitheatri figura. Itaque cœpit opus ipse, non absoluit; struxit, non exstruxit. At Titus filius

Caussa noui Amphitheatri.

Quod vrbe mediâ Vespasianus cœpit.

Labes elota in Suetonij verbis.

Solus Senatus, ordo amplissimus.

Quando Vespasianus cœperit.

Titus id absoluit.

filius summam manum imposuit, idemque dedicauit. Duorum ergo Principum opus: ideoque non malè Sex. Rufus qui ambiguè inscripsit, *Flauij Amphitheatrum.* etsi fama & vulgus Tito magis adiudicarit: siue fauore quodam in illum, siue potiùs ex Romano ritu, quo receptum opera censeri à dedicante. Non satis considerate igitur Eutropius & Cassiodorus, qui fecisse Titum id autumant: magis Aurelius Victor, qui perfecisse. *Biennio post*, inquit, *ac menses ferè nouem, Amphitheatri perfecto opere, lautusque veneno interijt.* Vbi Lauti vox meis naribus parum elauta. quam enim habet sententiam? scribamque libens, *Amphitheatri perfecto opere, Lautibusque:* vel, *Lautiisque.* Censeo enim duo opera commemorari ab eo Titi, Amphitheatrum & Thermas. Quas infrequentiori nomine Lautus adpellat: vti Festus *Lautulas, Loca vbi lauandi vsum exercebant.* Durum hoc mihi ipsi videretur, nisi Victorem cogitarem, & reliquam eius adfectatę nouitatis phrasim. Atque hi duo soli Principes fecêre; alij refecêre, cùm casu aliquo læsum, aut igne fuit. Inter eos M. Antonius Pius, vt refert Capitolinus: *Opera eius,* inquit, *Romæ hæc exstant. Templum Hadriani, Græcostasium post incendium restitutum, instauratum Amphitheatrum.* Item Eligabalus, Lampridij testimonio: *Amphitheatrum ab eo instauratum post exustionem.* Denique Senatus ipse eam tuitionem suscepit, sub Gordianis. Capitolinus: *Quid enim opus est de restitutione templorum, de* thermis Titianis, de ædificatione Amphitheatri agere?* Ita multorum curâ, & Genio quodam Perennitatis, peruenire tanta machina potuit ad hoc æui.

Victoris parum clara aut certa lectio.

Durus ipse, & ferrei styli scriptor.

Multi refecerunt Amphitheatrum.

* Quæ nescio an in Agellio restituendæ sint, li. III. ca. I. *Apud balneas Titias*. non autem *Sitias*, vt libri. Nec tamen adfirmo.

CAPVT VII.

Communis Amphitheatri Titiani forma. Altitudo, & capacitas eius. Laus & præconia. Denique vbi situm. Martialis explicatus.

Altitudo Amphitheatri.

VERE enim grandis. Altitudinem hanc vides? nunc quoque miranda est: etsi multum à vertice eius corruit, multum à pedibus* subsedit. Nam mole & æuo, magna hęc pondera clarè desident, terrâ cedente. Adde aggestum ruinarum: quantum periit? Alta igitur, & Ammianus de eâ: *Amphitheatri mole s*

moles solidata lapidis Tyburtini compage, ad cuius SVMMITATEM AEGRE VISIO HVMANA CONSCENDIT. Vides hunc orbem? is quoque capax: & supra tuam fidem. P. Victor: *Amphitheatrum*, inquit, *quod capit loca* LXXXVII. ∞. Et de gradibus tantùm intellegit, credo: in quorum puluillis sedisse commodè vult octoginta septem millia hominum. At in ambitu illo superiore & circumiectis porticuum Aulis, non minus item spectarunt quàm dena aut vicena potiùs millia: siue stantes, siue in allatis cathedris sedentes. Iure ergo molem hanc admiratus Cassiodorus, in hoc eulogium erupit: *Hoc Titi potentia Principalis, diuitiarum profuso flumine, cogitauit ædificium fieri, vnde* CAPVT VRBIVM *potuisset.* Et Martialis ante opera omnia orbis ponit, historicâ, non poëticâ fide:

Capacitas caueæ gradalis.

Ambitiosa satis laus, à Cassiodoro.

Omnis Cæsareo cedat labor Amphitheatro:
Vnum præ cunctis fama loquatur opus.

A Martiali item.

Intellegit enim hoc Titianum: nec ad Domitianum illa, aut de Domitiano, vt alucinatur interpretum vulgus. Doctorum Curia mecum scit, non ista solùm, sed totum Epigrammatum primum libellum in Titum maximè conuenire & eius ludos: quos in dedicatione huius Amphitheatri exhibuit per dies pænè * centum. Idem poëta, venerabilem molem appellat.

* Xiphilinus auctor.

Hîc vbi conspicui venerabilis Amphitheatri
Erigitur moles, stagna Neronis erant.

& simul locum præit, in quo hoc opus destitutum. qui pars fuit Neronianæ domus. Sub has laudes exclamaui ego, Iam ardeo Florenti, ardeo. restingue hunc ignem: & sigillatim mihi explica veterem germanamque faciem huius loci. Florentius, Non inuitus, inquit. scio enim (præter ingenuam delectationem, quæ hîc adiuncta) nihil magis facere ad illustrandam rem omnem spectaculorum. Quorum cùm tam crebra mentio in omni genere scriptorum: cur fugiam tenebras tuas pellere exigui sermonis face? Audi igitur. describam tibi omnem interiorem hanc molem, imò depingam: & quidem, quo magis capias, per partes. Bene enim olim Corynna ad Pindarum: * *Manu serendum esse, non sacco toto.*

* τῇ χειρὶ δεῖ σπείρειν, ἀλλὰ μὴ ὅλῳ τῷ θυλάκῳ.

CAPVT VIII.

Ingreßio in particularem Amphitheatri descriptionem. Primùm de formâ eius: quæ Oualis ostensa. Calpurnius & Dio explicati. De solo Arenæ: in quo cloacæ siue specus. & cui rei. Item de portulis.

SED vísne admoueamus nos paullùm ad inferiorem hunc parietem, vbi vmbra? Imò sedeamus etiam, si ita visum, inquam, in graduum his fragmentis. Simulque sedi ego. & ridens, ad Florentium, Quis scit, inquam, si locum nunc non premam magnæ alicuius vmbræ? Florentius se quoque iam collocans, Id quidem facile, imò necessum est, inquit. Nam ad podium sedemus, & in Orchestrâ. heu, quot hîc olim Senatores? Sed specta.

Ratio fabricandi Amphitheatri. Theatri ipsius quæ forma. Duo Theatra iuncta, Amphitheatrum exhibent. * Ita vertit Theatra. nec impropriè aut durè.

Arenæ huius, primùm, siue caueæ totius forma, non rotunda & orbicularis prorsum est, vt oculi tibi possint imponere: sed porrecta magis paullùm, & oblonga. Dimensio id adprobat: ratio ipsa operis: quia Amphitheatrum iunctum & factum ex duobus Theatris, reiectâ scenâ. At Theatrum non iusti hemicycli formâ, sed amplius diametri quartâ parte fuit: vti etiamnunc ostendit figura reliqua Theatri Marcellei. Ad quam compositionem & figuram Cassiodorus prælucet: *Cùm Theatrum,* inquit, *quod est hemisphærium, Græcè dicatur: Amphitheatrum quasi in vnum iuncta duo* * *Visoria, rectè constat esse nominatum.* Item Isidorus: *Amphitheatrum dictum, quòd ex duobus theatris sit factum. Nam Amphitheatrum rotundum est,* (non id quidem planè verum) *Theatrum verò ex medio Amphitheatro est, semicirculi figuram habens.* Ouidius clarissimè;

——structóque vtrimque theatro,
Vt matutinâ ceruus periturus arenâ.

Oui formâ hæc loca.

Ouo aptissimè comparat idem Cassiodorus: *Oui speciem,* inquit, *eius arena concludens, vt concurrentibus aptum daretur spatium, & spectantes omnia faciliùs viderent: dum quædam* PROLIXA ROTVNDITAS *vniuersa colligeret.* Itemque Calpurnius in Bucolico, de Venatione Carini;

Calpurnius illustratus.

Et geminis medium se molibus alligat ouum.

Nam geminas moles, duo theatra intellegit: eaque alligari

vult in ouum. Qui aliter explicant, circumludunt sententiam poëtæ non tangunt. Idem cum valle comparat, quæ cincta vndique supino monte:

Qualiter hæc patulum vallis contendit in orbem,
Et sinuata latus, resupinis vndique siluis,
Inter continuos curuatur concaua montes:
Sic tibi planiciem curuæ sinus ambit Arenæ.

Amphitheatrum vallis cinctæ in orbem montibus comparatum.

Nec versibus iis aliâ luce opus, nisi si apud elucum. Dio Cassius idem voluit, cùm montem quemdam cum Amphitheatro cōponit: ὥστε, inquit, κυνηγετικῷ θεάτρῳ τὸ ὄρος σύμπαν, ὡς μικρὰ μεγάλοις εἰκάσαι, ἐοικέναι. Habes vniuersi huius caui formam; nunc aream vide. Ordiar enim cum architectis ab imo solo. Ea pura, sine substructionibus aut ædificijs, libera tota ad cursum ferarum & ad pugnam. Excipio quod in eâ alibi (partem enim non designo) Ara fuit è lapide: illa dico cruda Ara, quæ sacra Ioui Latiari. Prudentius id te docuit: si versus eius audisti nō iacenti aure. Iam sub ipsâ areâ, cloacæ. Ita credere me iubet * Andreas Fuluius: qui magnam etiam partem ædificij tolerari ab ijs vult & sustineri. An ipse, an alius viderit, nescio: si vera traditio; ambigam, fuerintne reipsa cloacæ ad exsugēdum educendumque humorem illum * stagnorum, prouidè structæ: an potiùs cameræ quædam & specus subterranei, ad custodiam & receptum ferarum. quas tamen illi indiligenter cloacas censuerunt. Siue etiam ad vsum aquarum, quas in Arenam occultè & subitò inducebant atque educebant, ad Naumachias. Certè cùm ferina magna vis cottidie in Amphitheatrū induceretur: quæri dignum est, quo loco eæ habitæ aut seruatæ. Non enim omnes simul emissæ. Si in ipsâ areâ vspiam: artarint locum. si extrà: quomodo eæ statim perductæ, aut quî ad manum? Mea quidem opinio sit, partim subterraneos cauos fuisse, in quîs reconderētur sub ipsos ludos: partim depositas eas in caueis sub interiore istâ porticu, è quâ portulæ & aditus plures pertinent in Arenam. Non tam clarè eas Portulas hîc vides (omnia enim hæc ruinis aggesta & obruta) sed Veronæ clarissimè: vbi vtrimque * octo, nisi fallor, sub ipso isto Podij muro. At non eæ certè ad spectantium vsum: quia in Arenam tantùm conducunt, non ad subsellia aut gradus.

Arenæ area tota libera.

Nisi quòd Ara in eâ Ioui.

Cloacæ subterraneæ.

* Lib. 1. De mirabilibus Vrbis.

Ad quem vsum eæ fuerint.

* Nam in stagnis Neronis structum Amphitheatrū.

Feræ quomodo sub ipsam pugnam adseruatæ.

Portulæ in imo muro.

* Duę enim aliæ aduersæ inter se, sed grandiores & veræ portę.

CAPVT IX.

De Specubus subterraneis, amplius. item de Caueis in Amphitheatris. Liuij defectus aut expletus, aut sententia eruta. Portæ in caueis, & Plauto lux. Emissio ferarum, & immissio.

ET de Specubus quidem siue cryptis, valdè sententiam meam iuuat Cyriacus Anconitanus, qui maiorum æuo Itinerarium scripsit. In quo de Amphitheatro Veronensi, sic tradit: *Et nunc conspicitur locus rotundus Arenæ, per totum magnis saxis vndique structus, & vt ita dicam perfilatus. cùm intus* CVBATIS & ANTRIS *multiformiter redimitus sit.* Sicut de Caueis, Liuius libro XII. loco prorsus quidem fracto & mutilo, sed ex quo tamen non obscurè elicio quod facit istuc. Ait de Censoribus, locasse eos faciendos *carceres in Circo, & oua ad notas curriculis numerandas, & * dam, & metas trans ** & CAVEAS FERREAS *pe* intromitterentur.* In Circo, vt scimus, olim Venatio exhibita, ante Amphitheatra. itaque huic fini ait Liuius Caueas ferreas exstructas, per quas bestiæ (ita enim sententiam fuisse suspicor, si non verba) intromitterentur in Arenam. Nec de aliis Caueis Statius II. Silu. in Leone mansueto:

Caueæ primæ è ferro, quando?

Liuij fracta verba, ad eam rem.

Statius explicatus.

——*stat cardine aperto*
Infelix Cauea, & clausis circum vndique portis
Hoc licuisse nefas pauidi timuere Leones.

Vbi nota mihi & Portas. quæ vel Cauearum sunt: vel potiùs istæ Amphitheatrales, de quibus dissero. Certè apud Plautum etiam Portæ in Circo ad bestias emittendas, in Persâ:

Porta in caueis.

Plautus explicatus.

Vbi quid credideris, citiùs extemplò à foro
Fugiunt, quàm ex portâ ludis cùm emissu'st lepus.

Quem locum totum silentio premit vber alioqui interpres: qui (fatendum est) non lucem, sed vmbram sæpe facit nostro Vmbro. Nescio an Ammianus de istis, libro XXVIII. *Maximinus effudit genuinam ferociam: sicut sæpe faciunt Amphitheatrales feræ, diffractis tandem solutæ posticis.* An *portulis* ibi aliquis legat? sed audax sit, non muto. Ostia videtur Varro adpellasse, De Re rust. *Ostium habere debet humile & angustum, & potissimùm eius generis quod cochleam appellant. vt solet esse in caueâ, in quâ* (verius fortas-

fortaſsè, *è quâ*: non enim certè in ipsâ Caueâ pugnabant; niſi ſi Caueam capit, pro toto Amphitheatro) *tauri pugnare ſolent.* Atque ex his Caueis cum impetu quodam emittebantur in Arenam. Vopiſcus in Probo: *Neque erat beſtiarum impetus ille, qui eſſe Caueis egredientibus ſolet.* ita enim verè & acutè emendauit olim laudatiſſimus ille Faber. Capitolinus in Gallienis: *Cùm quidam gemmas vitreas pro veris vendidiſſet vxori eius, ſurripi quaſi ad leonem venditorem iuſſit. deinde Caueâ caponem emitti.* Emittebantur ergo Caueis, iterumque in eas immittebantur poſt pugnam. Seneca de Irâ: *Curriculi rotarumque verſata facies leonem redigit in Caueam.* Sed & Portulas eaſdem ad hunc vſum accommodare Vopiſcus videtur, qui Aditus adpellat. In Probo: *Immiſſi deinde per omnes Aditus ſtruthiones mille, mille cerui, mille apri.* Hìc ego, Sed nónne etiam, mi Florenti, iſta de Caueis itinerariis accipi poſſint, in quibus feræ clauſæ & tranſuectæ? Claudianus eas, vt memini, pulchrè deſcribit, III. De laudib. Stilic.

Leuiter Varro correctus.

Emittere feras.

Item immittere.

Hæc laqueis innexa gemunt, hæc clauſa feruntur
ILIGNIS DOMIBVS. *fabri nec tigna polire*
Sufficiunt: rudibus fagis texuntur & ornis
Frondentes CAVEAE. *ratibus pars ibat onuſtis*
Per freta vel fluuios. exſanguis dextera torpet
Remigis, & propriam metuebat nauita mercem.
Per terram pars ducta ratis.

Itaque potuêre in Specubus aut Fornicibus, deponi in hiſipſis Caueis. Haud abnuo, ait Florentius: & addo eas Caueas ex argento & auro, per ſplendoris ſpeciem, ſæpe factas. Sed pergamus in ipſo loco noſtro deſcribendo.

CAPVT X.

Aliter atque aliter ſolere ornari hanc Arenam. in modum ſiluæ, in modum maris. Antra pro Caueis: interdum Naues. Vopiſcus, Apuleius, Calpurnius emendati.

ATQVE hæc ſolens & vulgata Arenæ facies: cui non nego comptum aliquem nouitium ſæpe additum, & colorum quoſdam fucos. Varia enim cottidie ab ambitioſis Editoribus excogitabantur, vt ſtudia ſpectantium allicerent lenocinio quodam nouitatis. Ita fuêre, qui arboribus hoc planum

Ambitioſa Editorum inuenta.

conſererent, & Arenam totam verterent in ſiluam. ſcilicet vt viuam imaginem exhiberent veræ germanæque Venationis. Audax inuentum. & quod non meliùs tibi expreſſerim, quàm ipſis Vopiſci verbis, in Probo: *Venationem ampliſſimam dedit, ita vt populus cuncta diriperet. Genus autem ſpectaculi fuit tale. Arbores validæ per milites radicitus vulſæ, connexis longè latéque trabibus adfixæ ſunt. terra deinde ſuperiecta: totusque Circus ad ſiluæ conſitus ſpeciem, gratiam nobis viroris obtulit.* In quâ extremâ clauſulâ cenſeo legas, *gratiam noui viroris.* Quomodo enim, *nobis*? nec Vopiſcus ipſe certè inter ſpectatores fuiſſe ſignificat: quod abnuit ætas. Neq. tamen gratia aut laus huius inuenti penes Probum: reperio Gordianum iam antè factitaſſe idem etiam priuatum. Capitolinum non aliter accipio, vbi de magnificis eius muneribus in Quæſturâ: *Feras Libycas vno die centum exhibuit, vrſos vno die mille. Exſtat ſilua eius memorabilis, quæ** *picta eſt in domo roſtratâ Cn. Pompeij, quæ ipſius & patris eius & proaui fuit.* Sed & in Titi ſpectaculis tale aliquid indicat Martialis:

Arbores in arenam inlatæ.

Vopiſci correctio.

Capitolinus explicatus.

* Munera enim pingi ſolere, docui lib. II. Satur.

Quidquid in Orphæo Rhodope ſpectaſſe Theatro
Dicitur, exhibuit Cæſar arena tibi.
Repſerunt ſcopuli, mirandáque ſilua cucurrit
Quale fuiſſe nemus creditur Heſperidum.

Imò æmulabantur id iam in prouinciis: atque Apuleius in muneris Corinthiaci apparatu deſcribit. *Erat*, inquit, *mons ligneus ad inſtar inclyti montis illius quem vates Homerus Idæum cecinit, ſublimi inſtructus tabulâ* (liber ſcriptus quem à Giſelino meo ſum nactus, *inſtructus fabricâ*, rectiùs refert) *conſitus viretis & VIVIS ARBORIBVS, ſummo cacumine de manibus fabri fonte manante fluuiales aquas eliquans.* Nec in ſolo ſolùm hæc variatio, ſed in Caueis ipſis. quarum loco inuenerunt antra quædam coëuntia & deëuntia, quæ velut è terrâ emitterent ſubitò feras. Calpurnius hoc voluit, cùm in Carini Venatione timidè miratur.

Apuleius correctus.

Ah miſeri, quotiens nos deſcendentis arenæ
Vidimus in partes? ruptaque voragine terræ
Emerſiſſe feras? & iiſdem ſæpe latebris
Aurea cum croceo creuerunt arbuta libro.

Etſi legi ibi malim, *diſcedentis arenæ.* vti & in Plinij decurionis Amphi-

Amphitheatro, *discedêtibus tabulis*. Intellegit enim, arte quadam & machinis, antra illa, velut hiatu terræ, & aperta celeriter & operta: iterumque arbutis & virgultis tamquam crescentibus inducta. Quæ ipsa decora fuisse fatendum est, & blandientia sensibus imitatione quadam naturæ. At illud iam improbi acuminis, & nescias an exemplo quodam à sacrâ Noachi Arcâ. quod Nauim ædificare grandem aliquam solent in ipsâ Arenâ, quæ solutilis esset, & subitò luxata emitteret omne genus ferarum pro arbitrio magistri temperantis. Dio id scribit & narrat vbertim in Nerone: vult etiam exemplum oblatum scelestæ illius nauis quâ matrem necaret, ab hac Amphitheatrali. Verba eius commemini: ἐπεὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ προφανοῦς ὤκνουν τὸ ἔργον, καὶ κρύφα διὰ φαρμάκων οὐκ εἶχον αὐτὴν ἀνελεῖν, ναῦν ἰδόντες ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ διαλυομένην τε αὐτὴν ἐφ' ἑαυτῆς, καί τινα θηρία ἀφιεῖσαν, καὶ συνισταμένην αὖ πάλιν, ὥστε καὶ ἐρράδης, τοιαύτην ἑτέραν ταχέως ἐναυπηγήσαντο: *Et quoniam eam cædem palàm non audebant, nec venenis clam patrare facilè id possent: nauim quampiam in Amphitheatro conspicientes ita factam vt sponte solueretur, & belluis quibusdam emissis, rursus compingeretur & rediret in priorem statum, visum iis huic similem ædificare.* Nec minus clarè in Seuero: τῆς δὲ δεξαμενῆς ἁπάσης τῆς ἐν τῷ θεάτρῳ ἐς πλοίου σχῆμα κατασκευασθείσης, ὡς τετρακόσια θηρία καὶ δέξασθαι καὶ ἀφεῖναι ἀθρόως, ἔπειτα ἐξαίφνης διαλυθείσης ἀνέθορον ἄρκτοι, λέαιναι, πάνθηρες, λέοντες, στρουθοί, ὄναγροι, βίσωνες, ὥστε ἑπτακόσια τὰ πάντα καὶ θηρία καὶ βοτὰ ὁμοῦ καὶ διαθέοντα ὀφθῆναι καὶ σφαγῆναι: *Receptaculum autem omnium ferarum in Amphitheatro exstructum erat instar nauis: quæ capere simul & emittere posset ad feras quadringentas. Eá autem de subitò occultè solutâ, exsiliebant vrsi, leæ, pantheræ, leones, struthiones, onagri, bissontes: ita vt septingentas feras aut pecudes simul & currere liceret cernere, & occidi.* Nec naues solùm eiusmodi induxêre in Theatra, sed, quod magis admirêre, quodammodo mare ipsum. Reperti enim qui hoc omne rotundum, per occultos quosdam ductus & meatus, subitò aquâ replerent: & pro terrestribus feris, monstra maris ostenderent, & classes, & naualem pugnam. Ei aquarum inductioni, fortasse non aberret, qui subterraneos illos canales adtribuat, de quibus suprà. Carini Principis ludis id factum, visumque à se Calpurnius memorat:

Calpurnij emendatio.

Nauis ad vsum Caueæ.

Neronis parricidiũ, quo exemplo cœptũ.

Mare siue aquæ in Amphitheatris.

Natantia in iis marina monstra.

Nec solùm nobis siluestria cernere monstra
Contigit, æquoreos ego cum certantibus vrsis
*Spectaui vitulos, & * equorum nomine dignum*
Sed deforme pecus.

* Hippopotamos intellegit.

Et diu ante illum Nero id vsurparat, Dione sic narrante: *Aliquando*, inquit, *belluis interfectis & Venatione exhibitá, subitò aquam in Amphitheatrum induxit, & nauale certamen ostendit. rursúmque eâ eductâ, Gladiatores in loco præbuit. denique inductâ iterum, magni sumptus publicum epulum.* Nec aliter Domitianus, qui vt Suetonius ait, *Prælium equestre ac pedestre commisit: & in Amphitheatro, nauale quoque.* Noster Seneca ingenia istorum hominum miratur magis quàm laudat in epistolâ XCI. *Qui euripos subito aquarum impetu implent aut siccant*: Et ostendit inter nouas inuentiones esse.

CAPVT XI.

De muro qui Arenam cingit. de Podio quod super eum. eius forma. Dignissimum eum locum ad spectandum, Senatui adtributum, imò magistratibus. Aptum ad curules sellas. Principis ibi suggestus, Tribunal prætoris: & Vestalium sedes.

SED nónne extra limitem eo, quod dicitur, extraque oleas? Nam cùm propositum mihi saltem natiuam genuinamque Amphitheatri faciem ostendere, addo etiam ecce colorum fucos & pigmenta. & vereor, Lipsi, vt cum fastidio tuo. Meóne? inquam. Imò merum mel & nectar, Florenti, bibo in hoc sermone. quem tu magis magisque sitienti mihi liberaliter infunde, &, vt ille ait, * πλίονι μέτρῳ. Florentius renidens, E genere Parthorum tu quidem es, inquit: de quibus increbuit, Quò plus biberint, plus sitire. Sed educam te è siticulosâ hac arenâ, & ad Podium transibo quod adsidemus. Nam post Arenam murus ecce iste occurrit, qui Podium sustinet, quíque claudit & ambit infimum hoc solum. Podium enim appello proiecturam hanc quæ in summo muro, quæ paullùm prouehitur & propendet instar pedis. Vnde & nomen. Mænianorum ea quædam species est: facta in Theatris, templis, ædibus, ad circumeundum, innitendum, spectandum. Mediolani inscriptio vetus est:

* Vberiore mensurâ.

Quid Podium.

est: DOMITIANVS. PODIVM. CVM. LORICA. ET. ADITVS. VIVVS. FECIT. Salerni, alia:

T. TETTIENVS. FELIX. AVGVSTALIS
*HS. L. M. N. LEGAVIT
AD EXORNANDAM. AEDEM. POMONIS
EX. QVA. SVMMA. FACTVM. EST. FASTIGIVM.
INAVRATVM. PODIVM. PAVIMENTA. MARMOREA.

*Id est: Sestertium quinquaginta millia nummûm.

Et de his ipsis theatralibus, alia: THEATRVM. STRAVIT. PAVIMENTO. PODIO. *CIRCVMSCRIPSIT. Itaque vt clarè capias, non aliud Podium hoc nostrum, quàm muri pars proiectior & prominentior, antè imum spectaculorum gradum: cui columnæ impositæ cum epistyliis ad ornatum, siue (cùm libêret) ad innixum. Vitruuius describit non obscurè, magnitudine etiam expressâ, si attendis, libro V. cap. VII. vbi de Theatris: *Podij*, inquit, *altitudo, ab libramento pulpiti cum coronâ & Lysi, duodecima Orchestræ diametri. Supra Podium, columnæ cum capitulis & spiris, altæ quartâ parte eiusdem diametri.* Cuius mens, vt, si Orchestra tota, in quâ Senatores, (pone eam esse graduum quattuor aut quinque) alta pedes XII: tum ipsum Podium vnius sit; columnæ eius, trium. Et addo, victoriolas etiam reponi solere in Podiis istis. Spartianus suadet in Seuero, vbi de Circi ludis: *Victoria*, inquit, *vento icta de Podio stans decidit.* Et Dio Cassius agnoscit in Theatri scænis, libro L. cùm refert inter prodigia, ventum tam grandem fuisse, ὥστε καὶ νίκης ἄγαλμα ἀπὸ τῆς τοῦ θεάτρου σκηνῆς πεσεῖν: *vt & Victoriæ simulacrum à scænâ Theatri caderet.* Ad hoc Podium, spectare soliti primi è Senatu. Nam cùm Orchestra plurium graduum esset, dignissimus habitus ille imus qui Podio proximus & Arenæ. quippe ex quo facillima spectatio. Iuuenalis:

*Bene Circũscripsit: quia in orbem circuibat & in ambitum.

Magnitudo & ornatus Podij.

Vitruuius explicatus.

Primi Senatorũ ad Podium.

—— generosior & Marcellis
Et Catulis, Paulique minoribus, & Fabiis, &
Omnibus ad Podium spectantibus.

Suetonius Aug. cap. XLIIII. *Factum decretum patrum, vt quoties quid vsquam publicè spectandum proponeretur, primus subselliorum ordo Senatoribus vacaret.* Primus, siue Imus. Ac ne-

Spatij aliquid inter Podium & Gradus.

Sellis curulibus spectabant.

* Docui abundè ad II. lib. Annal. Tac.

Apparitores apud magistratus suos.

scio an inter ipsum Podium & Gradus spatij aliquid vacuum fuit latioris, in quo spectare soliti honorati. idque propriè, Ad podium spectare. Suadeor, quòd sellis curulibus spectasse quosdam reperio. vt Suetonius narrat de Augusto: *Commissione ludorum quibus Theatrum Marcelli dedicabat, euênit vt laxatis sellæ curulis compagibus caderet supinus.* Item, quòd sellas easdem honoris causâ positas * absentibus, siue etiam mortuis. At sellę eæ non est vt commodè positæ in Gradibus ipsis fuerint, commodissimè in hoc plano. Credamque Consules, Prætores, aliosque quibus id ius, in curulibus suis ad Podium sic sedisse, cum lictoribus, viatoribus, & magistratus sui pompâ. Tacitus hoc postremum ingerit libro XVI. Annal. cùm præmia describit accusatorum: *Liberto & accusatori præmium operæ, locus in Theatro inter viatores Tribunicios datur.* ex quo necessum, fuisse eos bono honestoque loco, & iuxta Tribunos ipsos. Nec immeritò, vt quisque magistratibus suis appareret. Nec magistratus solùm ad

Suggestus in Podio.

Quis repperit.

Cubiculi formâ, & nomine.

Suetonius explicatus, aliter atq. vulgus.

hoc Podium dissignator ego colloco, sed & Principem ipsum. cui tamen eminentior quidam Suggestus exstructus, & velut sua domus. Origo rei à Iulio Cæsare. quem Suetonius, inter alios honores quos nimios recepit, admisisse ait *statuam inter reges*, SVGGESTVM *in Orchestrâ.* Secutique Principes id tenuêre, vt clarum ex eiusdem Suetonij Ner. cap. XII. *Icarus, ait, primo statim conatu iuxta* CVBICVLVM *eius decidit, ipsumque cruore respersit. Nam perrarò præsidere: ceterùm accubans primùm paruis foraminibus, deinde toto podio adaperto spectare consueuerat.* Ex quo facilè colligis Suggestum illum tectum & inædificatum fuisse, ad modici cubiculi formam. cui proprium etiam suum Podium (de eo enim, non de grandi illo Amphitheatrali necessariò Tranquillum capis) quod ostiis quibusdam siue fenestris, Arenam versus aperiretur. Plinius hunc morem satis illustrat,

Traianus Suggestum recusauit.

laudatione ad Traianum: quem commendat, quia ciuiliter sustulit. *Digna,* inquit, *victore populo sedes* (de Circo sermo est) *visenda cùm ceterâ specie, tum quod æquatus plebis ac Principis locus. Siquidem per omne spatium vna facies, nec magis proprius spectandi Cæsari* SVGGESTVS, *quàm propria quæ spectet. Licebit ergo ciuibus tuis inuicem contueri, dabitur non* CVBICVLVM *principis, sed ipsum cernere, in publico, in populo sedentem.* Sed præter hunc Suggestum,

gestum, ad Podium etiam Tribunal Editoris. Cùm enim aliis honoribus, vt lictoribus & veste prætextâ, insignes voluerint eos esse qui ludos exhiberent; tum etiam altiori hac sede, in quâ præsiderent. Suspicor ex Suetonij Augusto: qui *virginibus Vestalibus*, inquit, *locum in Theatro separatum, & contra Prætoris* TRIBVNAL *dedit*. Nam quod Prætorem nominat, eò est, quòd plerumque ludos ij exhibebant. At quin aliis etiam Editoribus is honos & is locus, non ambigo. Ad hoc Tribunal refero, quòd Vitruuius in *omni pusillo & magno Theatro* fieri vult *itinera, ascensus, pulpita*, TRIBVNALIA. lib. v. cap. VII. Quòd verò ad Podium ea sedes, cùm ratio euincit, tum Suetonius qui ex aduersum collocat Vestales. Eæ autem ad Podium. Prudentius. *Tribunal in Podio.* *Vestales ibidem.*

An quoniam Podij meliore in parte sedentes
Spectant, æratam faciem quàm crebra tridente
Impacto quatiant hastilia.

CAPVT XII.

Quod tutamen infimo illo Podio fuerit à feris. Retia solere prętendi, benè nexa, benè firma. Versatilia item quædam ligna: Cancellos ferreos & Euripos. Sudatum in Calpurnij versibus.

ET de Podio quidem hactenus. Transeo. imò mane, inquam ego, mane. Magnus mihi hic metus: Circumspexit Florentius, velut quærens. Sed ego cum risu, Non pro me, ne erres, inquam: sed pro Consulibus & hoc omni Senatu Romano. quos tu quidē in Podio collocas, id est, in ipso ostio orci. Quomodo enim hîc tuti à feris? quis leo, quæ panthera illos non inuadat, tantillo ab Arenâ interuallo? Iam si elephas aliquis. heu! Risit hîc largiter Florentius: &, ô te hominem albo hepate! inquit. profectò mater tua numquam flebit. Quid tamen hîc periculi? Murus iste quē vides, quiq; Arenam diuidit, scito altiorem fuisse non paullò quàm pro aspectu. Ipse corruit, & subsedit, & rudera aream alleuarunt. Non minus certè olim altitudinis habuit, cum hoc Podio, duodenos quindenósve pedes. Quę fera hunc transiliat? Et tamen contra inopinatos quoque casus, scito à catis illis prouidè prouisum. Nam primùm re- *Murus Podij olim satis altus.*

tia valida, nodosa, in orbem vndique Podium hoc cingebant. Plinius ea intellegit libro XXXVII. de Neronis quodam munere: *Tanta, inquit, copia succini inuecta, vt* RETIA ARCENDIS FERIS PODIUM PROTEGENTIA *succino nodarentur.* Et Calpurnius, qui retia illa in Carini Venatione format & torquet ex auro:

Retia ante Podiũ; quorum raritas scilicet nõ impediebat aspectũ. Retia illa per luxum inaurata.

—— auro quoque torta refulgent
Retia, quæ totis in Arenam dentibus exstant.

Ligna rotantia.

Nec retia solùm, sed versatilis quidam trunci adpositi muro & huic Podio, contra scansionem omnem ferarum & insultum. Quæ ligna quidem manifestò in ipsis Caueis Ammianus agnoscit, libro XIX. *Vt dentatæ in Caueis bestiæ, tetro pædore efferatæ, euadendi spe,* REPAGVLIS VERSATILIBVS *illiduntur:* in Caueis inquam, sed in ipso etiam Podio aut circâ, videtur Calpurnius locare, etsi verbis parum claris aut certis:

——— nec non vbi finis Arenæ
Proxima marmoreo peragit spectacula muro,
Sternitur adiunctis ebur (admirabile) truncis.
** Et coït in rutilum, tereti quà lubricus axem*
Impositos subitâ vertigine falleret vngues
Excuteretque feras.

* Fortassè leg. *Et coit in rotulam teretem: quò lubricus axis.*

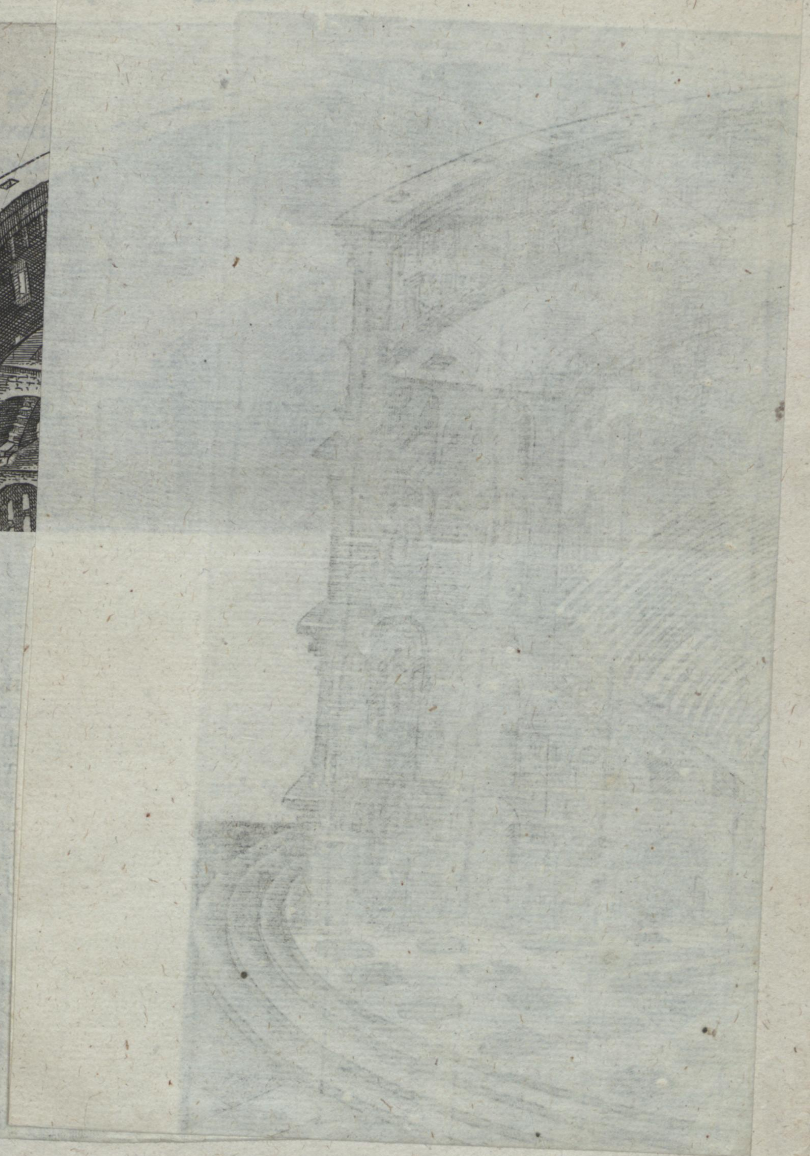
Versus enim dubiæ & intricatæ scriptionis. Legerem, *Et coït in rutilam*, siue, *rotulam.* vt velut truncos eos eburatos vtrimque in rotulam coïsse, atque ita insilientis feræ impetum fregisse, & vertendo excussisse. Nescio etiam an, *in ruplum.* Nam Ruplus in Glossis, ϛροφεὺς γαλεάγρας, καὶ ἀποψήκτιον, *cardo & vertebra caueæ.* Sed mentem faciliùs versuum horum adfirmarim, quàm verba. vult omnino transuersa quædam ligna versatilia obiecta muro, quæ feras fallerent dum enituntur. Ego hîc iterum, Anceps hoc præsidium, Florenti: & quomodo me firment versus tam infirmi? Sanè (rideas licet) ego etiam nunc in summâ caueâ spectare eligam, nec inuidiam Senatui Orchestram. Contra elephantes enim & immanes illas feras, quid? Parata arma, inquit Florentius. Nam aut clathris ferreis Arenam totam circumdabant: aut, quod certius, Euripis. Valdè enim id genus metuens aquæ. Plinius libro VIII. *vniuersi* (de elephantis loquitur) *eruptionem tentauere, non sine vexatione populi, circumdati clathris*

Cõtra grandiores belluas quid præsidij.

pant.
mu-
DIS
atur.
tor-

o &
um.
ag-
fera-
: in
Cal-

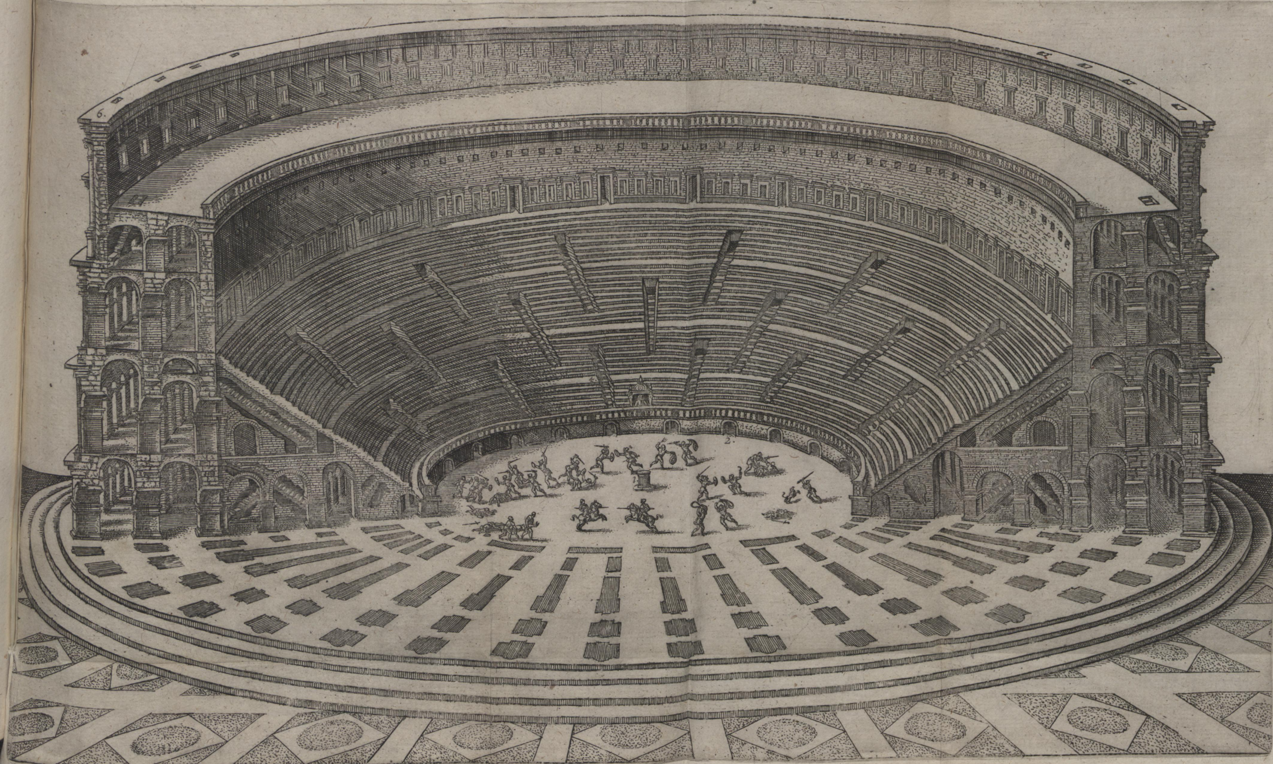

it in
que
e, &
olus
t ca-
àm
ecta
An-
rsus
ca-
tra
in-
cir-
nus
qui-
dati
bris

AMPHITHEATRI INTERIOR FACIES, QVALEM EAM FVISSE CVM OMNIBVS MEMBRIS SVSPICAMVR.

1. *Ara*, quæ ſacra Ioui Latiari. de quâ dixi, cap. IIII.

2. *Portulæ*, per quas immiſſæ in Arenam beſtiæ. Eas clauſas ianuis fuiſſe credimus: non ſolùm ad belluas, ne egreſſus patêret iam ſolutis; ſed etiam ad aquas coërcendas, cùm iis Amphitheatrum impletum. etſi ianuæ tunc fortaſſe magis compactæ addi pro tempore potuêre. Vide ſuper his portis cap. VIII. & IX.

3. *Podium*, cum ſuis columellis: & in medio Suggeſtus Imperatoris. Dixi cap. XI.

4. *Præcinctio*, ſiue Diazoma. id eſt, gradus altior & latior: cuius generis tres fuiſſe in Theatris Vitruuius docet. Sed in eo numero videtur etiam prima præcinctio collocanda, quæ ad ipſum Podium. Itaque ſculptor noſter vnâ amplius expreſſit. Ambigo etiam, an nõ aliæ præcinctiones ornatæ columellis ſuis fuerint, vti Podium ipſum.

5. *Vomitoria*, ſiue aditus. id eſt, portulæ quædam quadratæ in ipſis gradibus, per quas in ſedilia diffundebantur. Ad eas, minuti illi gradus ſcalares, vt per eos quiſque ad deſtinata ſubſellia ſua iret. Spatium medium inter Scalares binos, Cuneum vocamus: quia quadamtenus ea forma eſt, vt in acie inſtruendâ Cuneum item vocant.

6. *Foramina*, ad tranſmittendos malos, quæ pauca hîc expreſſa; ſed tamen ibant in orbem: & externè à mutulis quibuſdam mali ſuſtinebantur. Cetera opinor ſatis clara eſſe ex deſcriptione noſtrâ, quæ eſt capite XIII.

Antuerpiæ, ex Officina Plantiniana.

clathris ferreis. Quâ de caußâ C. Cæsar Dictator posteà simile spectaculum editurus, Euripis arenam circumdedit. quos Nero Cæsar sustulit, equiti loca addens.* Et iámne securus? Haud planè etiam, inquam ego: sed perge. *Vide & Sueton. in Cæs. cap. XXXIX.

Capvt XIII.

Gradus, & eorum forma. Diuisi accuratè in suas partes. Puluilli in iis. Præcinctiones. Aditus. Viæ. Cunei. Cathedræ. Porticus. Vitruuius, Tertullianus, Martialis, Calpurnius, varij scriptores variè emendati aut illustrati.

Florentivs: Gradum igitur iam promoueo ad Gradus, & ad hos Subselliorum, vt sic dicam, colles. Non malè, colles. quia reuera per decliue iacentium ea forma. Itaque Calpurnius aptè descripsit: *Cliuosi Gradus.*

Immensósque gradus, & cliuos lene iacentes.

Malè enim aliquot libri, *diuos.* nec quidquam hîc sanè de puluinari. Sed vt totam hanc sedendi spectandique rationem subtili quadam Mineruâ intellegas, non crassâ: opus, vt hoc omne spatium distinguam tibi per partes. Quæ erunt istæ. Gradus: Præcinctiones: Aditus: Viæ: Cunei: Cathedræ: Porticus. *Distinctio Graduum.*

Gradvs appellamus, vti scis, ea ipsa loca in quîs sedebant. Sic dicti in Amphitheatris, quia ad formam scalarium graduum, alij alios consequuntur. Eorum dimensio Vitruuio expressa: *Gradus,* inquit, *vbi subsellia componantur, ne minus alti sint palmopede, & digitis sex. Latitudines eorum, ne plus pedes duo semis, ne minus pedes duo constituantur.* Palmopede, id est, pede & palmo: siue palmis quinque. Palmus enim quattuor digitos continet: Pes quatuor palmos. Sed hæc tamen Vitruuiana altitudo non conuenit gradibus Amphitheatri Veronensis. qui, Torello dimetiente, alti dumtaxat pedem & duas vncias. id est, pedem & duos digitos semis, & paullum quod excurrit. Sed cur tam lati? parum enim ex symmetriâ & bono loci videtur, duos pedes & semis latos eos facere. Quod verum est: sed latitudinem eam exigit, in contextu illo Graduum, ratio sedendi. Pedes enim eorum qui in superiore gradu spectant, innixi inferiori gradui proximo. qui ne læderent sedentes alios, néve *Quid hîc Gradus.* *Eorum dimensio.* *Cur latiores facti.*

ipsi læderentur; opus habuere aliquâ laxitate. Fortasse etiam ad ponè transeundum, siqui surgerent, aut sedentibus iam aliis intrarēt. Gradus autem isti è lapide.

E lapide fuisse, plurimum.

Vnde scitum illud Aristippi, *Cui bono eruditio? Huic saltem*, inquit, *ne in Theatro lapis sedeat super lapidem.* Quamquam & sæpè è ligno.

Puluilli iis impositi.

Serò repertum, vt puluilli insternerentur Senatui: idque primus Caligula instituit. Dio Cassius: τά τε προσκεφάλαια τοῖς βουλευταῖς, ὅπως μὴ ἐπὶ γυμνῶν τῶν σανίδων καθίζωνται, πρῶτον τότε ὑπετέθη, καὶ πίλοις σφίσι τὸ Θετταλικὸν τρόπον ἐς τὰ θέατρα φορεῖν, ἵνα μὴ ἡλιώσει ταλαιπωρῶνται, ἐπετράπη: *Puluilli tunc primùm Senatoribus, ne nudis asseribus insiderent, subiecti, & pileos Thessalicos in Theatra iis inferre concessum, ne insolatione torquerentur.* Ait clarè, Senatui tantùm: posteà tamen id etiam Equiti concessum, ex Iuuenali:

—— exeat, inquit,
Si pudor est, & de PVLVINO *surgat* EQVESTRI
Cuius res legi non sufficit.

Quid Præcinctiones.

PRAECINCTIONES sequuntur. quas, si benè capio, non aliud censeam quàm Graduum interualla & diuisiones quasdam in orbem. Vitruuius aliquoties nominat: sed, vt in re tunc clarâ, describit nobis parum clarè. *Præcinctiones*,* inquit, *ad altitudines Theatrorum pro ratâ parte faciendæ videntur: neque* altiores quàm quanta Præcinctionis Itineris sit latitudo.* Iterū: *Gradationes scalarum contra quadratorum angulos dirigantur ad primam Præcinctionē.* Videntur autem siue ad Vomitoria & ipsos Aditus, siue in discriminibus Orchestræ, Equestrium, Popularium, Gradus quosdam latiores altioresq; struxisse, qui reliquos minores velut præcingerent & cōplecterentur. Vnde & nomen. Torellus certè obseruat in illo Veronensi,* Gradum esse circa medium, qui duos pedes & vncias sex altus: cùm reliqui tātùm, pedē & vncias duas. Atq; ea profectò Præcinctio. etsi Vitruuius & res ipsa, plures suadent vnâ.

*Cap. III. lib. V.
*id est: Cingulum non alcius sit, quàm latū est illud ipsum subcingulare Iter; de quo mox.
* Et apparent clarissimè Præcinctiones in Theatris.

Balthei.

Baltheus id alio nomine vocatur, à pari caussâ, quia velut* cingulū quoddā latum fuit. Calpurnius in Amphitheatro Carini:

Baltheus en gemmis, en illita porticus auro.

Tertullianus de spectaculis: *Vias enim vocant cardines Baltheorum per ambitum.* Ex quo disce, ad Cingula etiam ista fuisse Vias.

* Eaque re Zodiaci Zona, etiam Baltheus à Manilio vocatur.

Diazomata.

Diazomata item, Græcanicâ voce, commodè adpellat Vitruuius cap. VII. *Gradus, diazomata, pluteos.*

ADITVS

ADITVS deinde. qui in ipsâ gradatione portæ quædam siue ostia, per quæ ab exterioribus porticibus venitur & descenditur in ipsas sedes. De his Architectus: *Aditus complures & spatiosos oportet disponere, nec coniunctos superiores inferioribus, sed ex omnibus locis perpetuos & directos, sine inuersuris faciendos: vti cùm populus dimittitur de spectaculis, ne comprimatur, sed habeat ex omnibus locis exitus separatos sine impeditione.* Vomitoria appellat Macrobius, voce vulgi: libro VI. Saturnal. cap. IIII. Ad illud Virgilij -- *totis vomit ædibus vndam. Pulchrè & antiquè. Vnde & nunc Vomitoria* (alij libri, *Vomitaria*) *in spectaculis dicimus, vnde homines glomeratim ingredientes in sedilia se fundunt.* Atq. hęc foramina perspicua in hisipsis Graduum reliquiis, itemq; in illo Veronensi.

Aditus, quid appellemus.

Vomitoria dicti.

Ad VIAS venio. quæ, auctore Tertulliano, hîc duplices. *Vias enim vocant, cardines Baltheorum per ambitum & discrimina Popularium per procliuum.* Optimè eruditus scriptor. Vult enim Vias alias esse, quæ ad * cardines siue limites Baltheorum, in circuitu: alias, quæ à Vomitoriis illis, in descensu. Itaque ait, per procliuum. Sed cur Popularium tantùm meminit? eaque discriminati, & in cuneos suos tribui, Viis illis secantibus, vult? adhęresco. Excludere enim apertè Equestria & Orchestram videtur: aliter quàm* Suetonius, qui cuneos in his agnoscit: ergo & Vias. Sed Popularia largè fortasse acceperit scriptor Afer, pro omni populi consessu. Vias has modò Itinera, modò Scalaria Vitruuius appellat. sed Scalaria tamen propriè, Vias quę inter Cuneos ad ascensum aut descensum. In his Viis qui locum non habebant, quíque, vt suo verbo dicam, excuneati erant, spectabant stantes. Tertullianus: *Nam apud spectacula & in Viâ statur.* Martialis facetè de falso quodam equite, lib. V.

Viæ inter Gradus, duûm generum.

*Has vias, vocat Itinera Præcinctionũ Vitr. cap. III.

*Vide iam nunc in Cuneis.

Discrimen aliquod inter Itinera & Scalaria.

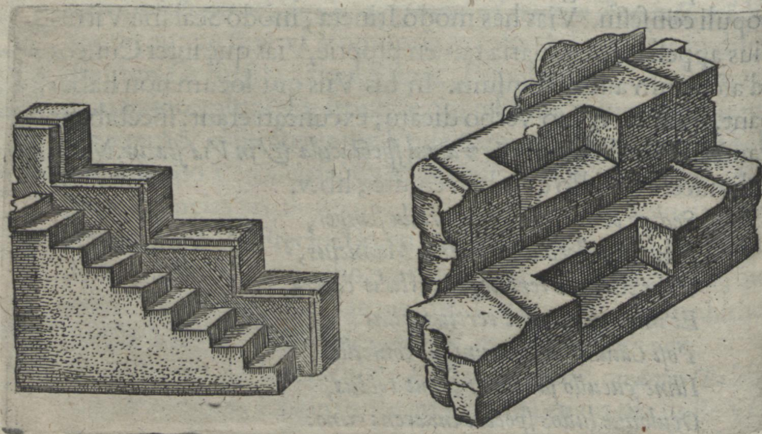
In Viis, exclusi spectabant.

Sedere primo solitus in gradu semper,
Tunc cùm licebat occupare, Manneius,
Bis excitatus terque, transtulit castra,
Et inter ipsas pænè tertius sellas
Post Caiumque Luciumque consedit.
Illinc cucullo prospicit caput tectus,
Oculoque ludos spectat indecens vno.
Et hinc miser deiectus in VIAM *transit,*
Subselliòque semifultus extremo,

Et ma-

Et malè receptus altero genu, iactat
Equiti sedere, Lectioque se STARE.

Martiali lux data. Cuius Epigrammatis sententia ista. Manneium solitum ante Domitiani edictum sedere inter equites, & quidem in Equestrium primo gradu, qui ad Orchestram. Sed agnitũ & pulsum aliquoties à dissignatore Lectio, transisse tandem ad summam caueam, & spectasse inter plebem & pullatos: tantumnon inter cathedras muliebres. Sed illinc quoque deiectum, spectasse in Viâ semi-stantem. Atque huius sententię etiam illud Taciti est, lib. XVI. de militibus, qui à Nerone dispositi *Per cuneos* STABANT, *nequod temporis momentum impari clamore, aut silentio segni præteriret.* Nam stetisse eos sentio in his vtrisque Viis. *Dimensio viarum.* Latitudo Itineris ad Baltheum, mihi ignota. censeo non minus, trium quatuórve pedum. Si enim vulgarium Graduum, Vitruuio definiente, duo pedes & semis: quídni duplum istis? At Scalarium siue Ascensuum altitudo, in Veronensi apparet semipedis & vnciæ: latitudo, pedum binûm. Humiliores ergo aliis sedentariis Gradibus, parte dimidiâ. *Canalicula in gradibus.* Addo, Canaliculas quasdam & deriuationes aquarum ad oram extremam Graduum fuisse, quà Scalaria incipiebant. Apparent in fragmentis lapidum.

& vsum

& vſum, credo, habuerunt ſiue aquæ cæleſtis deriuandæ, ſiue potiùs humanę. Nam cùm dies totos in ſpectaculis perſederent, quin vrina reddenda fuerit, non ambigimus: eique vſui tribuimus hos inciſos canales. Nam ad pluuiam, ſcire te volo pendulos leuiter & procliues omnes gradus fuiſſe.

At CVNEI iam (Alexis κερκίδας dixit) inter has Vias medij. Quidquid enim ſedilium diuiditur Præcinctionum Itineribus, & ſecatur lateralibus Viis, in hoc nomen id venit. Nomen datum à formâ. quia reipsâ Scalarum directio talis, vt ab imo ordiens magis diffunderetur in altum: redderetque cunei formam. Hoc modo, vide. Digiti enim potiùs res eſt, quàm linguę. Sed hoc mihi nota, Vias iſtas Scalares non ab imo ad ſummum rectà & ſine interciſione iſſe. Contrà eſt. dirigebantur ſaltem ab imâ Orcheſtrâ ad primam Præcinctionem. Ibi deſinebant. & * alternis aliæ incipiebant, cum Cuneorum nouâ variatione. Ita ſi triplex Præcinctio (& id ex Vitruuio ſuſpicamur:) triplex etiam ordo & diſcrimen Cuneorum. Nec abſurdè fortaſſe ſenſerim, ſi cuneos & Pręcinctiones finiam ac diſcriminem limitibus Orcheſtræ, Equeſtrium, Popularium. Architectus noſter Auguſtalis, meo animo, deſcribit non obſcurè: *Cunei*, inquit, *ſpectaculorum in Theatro ita diuidantur, vti anguli trigonorum, qui currunt circa curuaturam circinationis, dirigant aſcenſus ſcalasque inter Cuneos, ad primam Præcinctionem. Suprà autem alternis Itineribus ſuperiores Cunei medij dirigantur.* Et adde quæ ſcribit cap. VIII. *Gradationes ſcalarum inter Cuneos & ſedes dirigantur ad primam Præcinctionem. ab eâ Præcinctione inter eas iterum mediæ dirigantur.* Et ſanè hæc præſcriptio in parte apparet in Theatro Veronenſi ad Atheſim: quod deformauit (etſi παχύτερον) Torellus. Atque hi Cunei Theatrorum, qui in ſcriptoribus occurrunt crebri. Iuuenalis:

——— Cuneis an habent ſpectacula totis
Quod ſecurus ames?

Martialis: *Æra ſed à Cuneis vlteriora petis.*

Inde Theatrum Cuneatum Virgilio aut Seuero:

——— Cuneati læta Theatri
Seditio.

Et Auſonio: *Cuneata creuit hæc Theatri immanitas.* Inde excuneandi

Cunei ſpectaculorũ.

Directio Scalarium alterna.

* Quod quidem clariſſimè in Veronenſi apparet.

Exempla & loca de Cuneis.

neandi verbum, id est eiiciendi & velut extra Cuneum excludendi, vsurpatum Apuleio. Hi Cunei, certi certis adsignati. Suetonius in Aug. cap. XLIIII. *Militem secreuit à populo. Maritis è plebe proprios ordines*(id interpretor, vel ordines aliquot subselliorum, vel etiam Cuneos)*adsignauit. Prætextatis* CVNEVM *suum, & proximum, pædagogis.* Ad discrimina hæc Cuneorum quique in iis sedebant, allusisse mihi Tertullianus videtur De Resurrectione carnis: *Igitur quantum ad hæreticos, demonstrauimus quo cuneo decurrendum sit à nobis.* Sed clariùs, & ad Suetonij data verba, Martialis, lib. v.

Cunei certi certis adtributi.

Obscura Tertulliani dictio explicata.

Sedere in equitum liceat an tibi scamnis,
Videbo Dindyme. Haud licet MARITORVM.

Cunei etiã Senatorum & Equitũ.

Cuneos autem etiam Equitum & Senatorum fuisse, clarè docet Suetonius Domit. cap. IIII. *Die proximo omne genus rerum missilia sparsit. & quia maior pars intrà Popularia deciderat, quinquagenas tesseras in singulos Cuneos Equestris ac Senatorij ordinis pronunciauit.* Et Virgilius, plebis item ac patrum agnoscit:

——hunc plausus hiantem
Per Cuneos (geminatus enim) plebisque patrumque
Corripuit.

Quid Cathedra incertè dictũ.

Ad CATHEDRAM iam peruêni. quam solus Tertullianus mihi in Amphitheatris suggerit: *Cathedra*, inquit, *vocatur, ipse in amfractu ad consessum situs.* Et intellegítne amfractum in singulis gradibus? an potiùs superum locum, vbi cliui subselliorum desinunt, & murus incipit qui porticum facit, cliuósque illos velut frangit? Nam plani aliquid spatij ibi fuisse videatur, vnde Cathedris positis spectarent. Possis Calpurnium ad hanc sententiam flectere:

Venimus ad sedes, vbi pullâ sordida veste
Inter fœmineas spectabat turba Cathedras.

Cathedræ fœmineæ.

Nam fœminæ & pullati *non nisi ex superiore loco spectabant*, ex Augusti decreto quod Suetonius memorat cap. XLIIII. Sellas etiam Martialis nominat, nescio an pro cathedris, an pro subselliis graduum ipsorum. Nam tenebræ mihi adhuc in isto eius versu:

Retractatus Martialis versus.

Et inter ipsas pænè tertius sellas
Post Caiumque Luciumque consedit.

Rettuli

Rettuli quidem suprà ad fæmineas sellas: sed repugnante, vt vereor, poëtâ, qui non vult Equestria eum egressum, sed in aliquâ semper eorum lineâ hæsisse. An sellæ etiam virorum? easque in gradibus ipsis collocabant? Ita prona quidem facilísque sententia sit, vt dicat misellum hunc irrepsisse inter Caij Luciíque sellas, & pænè tertium sedisse cum duobus. sed ex illis quoque latebris protractum. Et sanè de sellis allatis & illatis, quidam mihi suadent. Suetonius Nerone, cap. XXVI. *Interdiu quoque clàm gestatoriâ sellâ delatus in Theatrum, seditionibus Pantomimorum ex parte Proscænij superiore signifer simul ac spectator aderat.* Iuuenalis, in suo illo non inuidendo voto: *De sellis dubitatio nostra.*

—— & duo fortes
De grege Mæsorum, qui me ceruice locatâ
Securum iubeant clamoso insistere Circo.

Nam vult & optat Sellâ se deferri in Circum. Vitruuij etiam ambigua verba: *Gradus, vbi subsellia componantur.* Tamen magis est vt aliter fuerit, ex iis quæ suprà dixi. Et Suetonij Iuuenalisque loci, euincunt non nisi de supero loco. quod fatemur vltrò. An ergo in Martiali scribendum, *tertias sellas*? capimusque pulsum eum à primo subsellio ad tertium? Sed quam sententiam aut acumen tum habebit, τὸ *pænè*? Iterum dico. parum mihi in hoc versu lucet aut liquet. *Tentatus Martialis, sed vereor vt manu parum faustâ.*

At de PORTICIBVS superioribus, è quîs tenuiores spectabant, satis certum. Calpurnius tangit. *Porticus quid.*

——en illita porticus auro
Certatim radiat.

Hanc supremam partem Dio ἀψῖδα θεάτρου dixit in Nerone: Καὶ ἐλέφας ἀνήχθη, inquit, ἐς τὴν ἀνωτάτω τοῦ θεάτρου ἀψῖδα: *Elephas sublatus est in summum fornicem siue arcum Theatri.* Nec malè. quia porticus illæ, vt videtur, arcuato opere tectæ. Certè tectæ. Vitruuius: *Tectum porticus,* inquit, *quod futurum est in summâ gradatione.* Ideoque non vanè suspicer à Tertulliano, Cameras, vocatas, De Spectac. *Deus etiam extra cameras, & gradus, & apulias oculos habet.* Vbi de Apuliis, digitum tollo: & fateor me non posse hiscere probum de iis aut probabile verbum. *Easdem videri cum Cameris.*

Hic inserenda Amphitheatri interior facies.

CAPVT XIIII.

De ordine & locis in sedendo. Quando discrimen id factum. De Orchestrâ, de Equestribus: & Tribunos quosdam nouos fuisse inter Equites. De Popularibus. deque loco Pullatorum & Fæminarum.

LOCVM & eius membra satis descripsi. ad cuius tamen lucem nonnihil etiam faciet, si ordinem Ordinum in consessu noris & discrimen.

Populi Romani tres ordines.

Populi enim Romani, vt scis, prisca diuisio, in Senatum, Equitem, Plebem. His discreta in Spectaculis sua loca, & Gradus. In Theatris quidem iam olim lege Rosciâ: at non ita diu in Circo & Amphitheatris. Promiscuè enim ibi spectabant & quouis loco liberè, quamdiu libertas Romæ.

Diu confusio in Amphitheatrali spectaculo.

Plutarchus indicat in Sullâ: ἦν μὲν, inquiens, θέα μονομάχων. οὔπω δὲ τῶν τόπων διακεκριμένων, ἀλλ' ἔτι τοῦ θεάτρου συμμιγοῦς ἀνδράσι καὶ γυναιξὶν ὄντος, ἔτυχε πλησίον τοῦ Σύλλα καθεζομένη γυνὴ τὴν ὄψιν ἐμπρεπὴς καὶ γένους λαμπροῦ: *Spectaculum quidem gladiatorum erat. Locis autem ad spectandum nondum tunc discretis, sed mixtim sedentibus viris fæminísque: accidit, vt propter Sullam mulier quæpiam sederet, facie & genere honesta.* At id mutatum sub Principibus: & discrimina dignitatum facta, bono iure. Nec subtiliter hîc tempora exsequar.* quid opus? Hoc scito, Senatui in Amphitheatris quoque suam sedem fuisse, suam Equiti, suam Plebi. Illam, Orchestram dixêre: alteram, Equestria: tertiam, Popularia.

*Feci enim accuratè in Comment. ad lib. XIV. Taciti.

Orchestra vox Græco ortu.

De Orchestrâ vbique obuium. quæ vox nata in scænâ & pulpito, transiit communi abusu quodam ad alios etiam ludos.

Vbi fuerit.

Sedes illi, vt Vitruuius ait, *inter gradus imos.* Is enim locus quia Scænæ & Arenæ proximus, ideoque oculis auribúsque expositus: optimus habitus spectioni, siue auditioni.

In imis gradibus, qui optimi spectioni.

Cicero de Senectute: *Vt Turpione Ambiuio magis delectatur, qui in primâ caueâ spectat, quàm qui in vltimâ.* Horatius.

Vt propiùs spectes lachrymosa poëmata Puppi.

Magnitudo eius, vt coniicio, in gradibus quattuor aut quinque. aut fortasse pluribus, vt etiam Sacerdotibus ibi locum demus, & sociarum gentium legatis.

Equestria.

Equestria autem, Senecæ nominata VII. De Benef. *Equestria omnium equitum Romanorum*

rum sunt. in illis tamen, locus meus sit proprius, quem occupaui. Item Suetonio, in Calig. *Decimas maturiùs dabat, vt Equestria ab infimo quoque occuparentur.* Et allusit argutatrix illa apud Petronium: *Ego etiamsi ancilla sum, numquam tamen nisi in Equestribus sedeo.* Ea Equestria lege veteri Quattuordecim gradus tenuêre. itaque passim legas sedere in Quattuordecim: & pro ipsâ Equestri dignitate in Senecâ: *At mehercule multis Quattuordecim Gradus sunt clausi: non omnes Curia admittit.* Lege dico veteri. nam vt idem numerus sub Principibus fuerit, aucto immaniter numero equitum, non herclè inducor ad credendum. Et impellit me in alia omnia Calpurnius, qui ostendit totam mediam superioremque caueam occupatam ab equite, ludis illis celebribus Carini:

Quàm ampla fuerint.

Aucta videri sub Principibus.

Venimus ad sedes vbi pullâ sordida veste
Inter fœmineas spectabat turba cathedras.
Nam quæcumque patent sub aperto libera cælo,
Aut eques, aut niuei loca compleuêre Tribuni.

Ostendit se in porticu summâ spectasse inter fœminas, quoniam Gradus omnes qui sub dio, occupati ab Equite aut Tribunis. Nam hos quoque addit. nec intellegit illos notos Plebeios (caue erres:) sed Militares inprimis: fortasse & alios, qui vario agnomine sub Principibus sunt nati. De quo copiosè dicendi non hic locus. Ouidius aptè ad hanc rem in Fastis lib. IIII. vbi quemdam militiâ functum in Equestribus sibi adsidentem loqui facit:

Tribuni inter Equites spectabant.

Dux mihi Cæsar erat, sub quo meruisse Tribunus
Glorior, officio præfuit ille meo.
Hanc ego militiâ sedem, tu pace parasti:
Inter bis quinos vsus honore viros.

Et eodem illo Tribunicio iure spectasse se in Equite Martialis ait:

——vidit me Roma Tribunum,
Et sedeo quà te suscitat Oceanus.

Nam quod de ære magno huius poëtę suspicere, aut censu fuisse Equitem: errabis. tenue semper & exsuccum hoc genus. Ipse id renuit, loco alio, & paupertatem clarè præfert:

Martialis quomodo eques.

Sum, fateor, semperque fui, Callistrate, pauper,

Sed non obscurus nec malè notus eques.

Inter Equites igitur, quia adnexum hoc Tribuniciæ illi dignitati. Et quidem hi Tribuni in Gradibus primis spectabant, ex Horatiano vetere interprete: qui ad locum illum Epodôn, in Mænam: *Sedilibusque magnus inprimis Eques:* commodè notat, *Otho*, inquit, *quattuordecim Gradus in Theatro equiti separarat, ex quibus primi Tribuniciis potestatibus vacarent.* Popularia sunt loco tertio. & nomen eâ notione reperies in Suetonij Claudio, cap. XXV. *Germanorum legatis in Orchestrá sedere permisit, simplicitate & fiduciá eorum motus, quòd in Popularia deducti, cùm animaduertissent Parthos & Armenios in Senatu sedentes, ad eadem loca sponte transierant.* Et in Domitiano, verbis quæ rettuli suprà. Vlpianus etiam *Milites stationarios* disponi à Præfecto vrbis vult, *ad tuendam Popularium quietem.* Callistratus, in spectaculis *Iuuenes quosdam accommodare se turbulentibus adclamationibus Popularium* scribit. Et scio vtrumq. intellegere hunc plebis consessum. Plebis. nam etsi populi voce vtuntur, quæ communis tribus ordinibus: tamen hîc pro vnâ eius & vberiori parte. Vti & apud Iuuenalem:

Popularia.

Vide Epistolic. nostras, lib. III. epist. XVIII.

Populi vox pro solâ plebe interdum.

Æquales illic habitus, similemque videbis
Orchestram & populum.

Intellegit enim, in hac ipsâ Spectaculorum re, plebem. Popularibus autem adtributi reliqui omnes Gradus. id est Cauea media, & Summa: Nam Ima Senatui & Equiti vacabant. Itaque propter granditatem, discrimen aliquod in ipsis popularibus: & pro variâ conditione plebis, varij adsessus. Quosdam, imò plerosque Suetonius expressit Augusto: *Militem secreuit à populo. maritis è plebe proprios ordines adsignauit. prætextatis Cuneũ suum. & proximum pædagogis. sanxitq; nequis pullatorum mediá caueá sederet. Fæminis ne gladiatores quidem, quos* * *promiscuè spectari solemne erat, nisi ex loco superiore spectare concessit.* Vbi de Pullatis quod ait, illustrant Calpurnij versus:

Popularia ipsa iterum diuisa.

*Suprà ex Plutarcho.

O vtinam nobis non rustica vestis adeßet!
Vidissem propiùs mea numina. sed mihi sordes
PVLLAQVE *paupertas & adunco fibula morsu*
Obstiterunt.

Pullati ad superos relegati.

Ostendit enim se rusticum & pullatum spectasse in caueâ summâ, pro-

mâ, procul à Podio vbi Princeps. Ideò apud Senecam De Tranquillitate, *Verba ad summam Caueam spectantia*, sunt vilia & ad gustum minutæ plebis. At quòd Fæminæ in summo: etiam Propertius tuus ostendit, vbi præcepta æmulantis Cynthiæ: *Item Fæminæ.*

Tu neque Pompeiâ spatiabere cultus in vmbrâ,
Et cùm lasciuum sternet arena forum,
Colla caue inflectas ad SVMMVM *obliqua theatrum.*

Propertij alia distinctio & intellectus.

Ita legendi & iungendi ij versus. & mens est, Cùm Gladiatores in foro: caue oculos adiicias, tu qui in equite spectas, ad loca summa, vbi mulieres.

CAPVT XV.

Confusa aliquando locorum series: eaque occupata. Æs pro Locis. Plautus explicatus, & Suetonius, & Martialis. Dissignatores, eorum munus. Excitare. Tribuni Voluptatum.

ET hi quidem limites, hic ordo. quem tamen migrabat & miscebat sæpe Quiritium turbida plebs. Auidi enim multi ludorum, & exclusionis metuentes, loca de multâ nocte occupabant, & inhærebant vt suis. Lampridius in Eliogabalo: *Serpentes per Marsicæ gentis sacerdotes collegisse fertur: eosque subitò ante lucem, vt solet populus ad ludos celebres conuenire, effudisse.* Benè dixi, occupabant. eo enim verbo id vulgò notabant. Martialis:

Occupare propriè, quid.

Tunc cùm licebat occupare, Manneius.

Spartianus in Iuliano: *Ad Circense spectaculum itum est: sed occupatis indifferenter omnium subsellijs, populus geminauit conuicia in Julianum.* Tangit & Tertullianus eam confusionem: *Libertinos in Equestribus, subuerbustos in Liberalibus sedere.* Vbi Liberalia equidem non aliud, quàm liberi populi locum ceperim, quem turpe occupari à subuerbustis & seruis stigmatiis. Addatur Suetonius Calig. cap. XXVI. *Inquietatus fremitu gratuita in Circo loca de mediâ nocte occupantium, omnes fustibus abegit.* Ait autem Tranquillus, *gratuita loca.* Ergóne aliquid aliàs pendendum? Apparet: & quidem prisco etiam æuo. Certè Plautinus Prologus, (etsi non Plauti) id indicat receptum in seruis: *Loca pretio aliquo distributa.* *Plauti antelogio lux.*

Serui ne obsideant, liberis vt sit locus.
Vel æs pro capite dent: si id facere non queunt;
Domum abeant.

Græci hæc Ὀπτήρια appellasse videntur: quæ explicant in Callimacho Scholiastæ, τὰ ὑπὲρ τοῦ ἰδεῖν δῶρα: *munera quæ spectãdi caussâ dantur.* Nec in seruis hoc tantùm, sed receptum etiam in aliis è plebe opinor, qui Locariis nescio quid pro sedibus pendebant. Ita enim appellat Martialis, qui loca dissignabant. In Hermetis gladiatoris laudibus:

Et Martiali.

Hermes suppositicius sibi ipsi:
Hermes diuitiæ Locariorum:
Hermes cura laborque ludiorum.

Locarij, qui homines locant, disponuntque.

Nam Locarij, meo animo, non aliud hîc quàm Dissignatores. Quos Tertullianus in ludis agnoscit, libello De Spectaculis: *A templis & aris, inter tribus & tibias, duobus inquinatissimis arbitris funerum & sacrorum, Dissignatore & Aruspice.* Plautinus idem ille Prologus agnoscit in scænâ:

Neu dissignator præter os obambulet.

Dissignatores cũ lictoribus.

Quin etiam lictores illis attribuit:

--neu lictor verbum aut virgæ mutiant.

Qui enim hoc refert ad lictores magistratuum: errat. Nullæ in hac Histricâ prouinciâ eorum partes. Sed vt Dissignatores in funere publico lictores comitabantur, seuerioris imperij caussâ & ordinis seruandi: sic in Theatris. De funebri Dissignatore, Horatij illud nosti,

—— dum ficus prima calorque
Dissignatorem decorat lictoribus atris.

* In Saturnalibus dixi, lib. I.

Non quia proprij Dissignatorum vlli apparitores (viles enim ipsi olim & fortasse inter libertinos:) sed accipiebant à * Domino funeris & Editore ludorum. Ex hoc genere, Lectius ille & Oceanus apud Epigrammatarium: nec magistri illi aut Præfecti ludorum (nugæ istæc interpretum) sed meri Dissignatores.

Creuit eorum dignitas.

Pellebant loco non dignos.

Quorum tamen dignitas sub Principibus aucta. Vlpianus bene monet l. IIII. de his qui not. infamiâ: *Dissignatores, inquit, quos Græci βραβευτὰς appellant, artem ludicram non facere Celsus probat: quia ministeriũ non artẽ exerceant. Et sanè locus iste hodie à Principe non pro modico beneficio datur.* Horum munus, ordinibus sua

loca

loca adnotare, pellere occupatores ab alienis. Facetè ſæpe meminit acutus & capitalis ille Hiſpanus, per occaſionem edicti Domitiani, quo *licentiam in equite promiſcuè ſpectandi* (quæ contra leges eruperat) *cohibuit*. Et id dicebant theatrali verbo, Excitare aut Suſcitare. *Excitare.*

Bis excitatus terque, tranſtulit caſtra.

Alibi: *Et ſedeo quà te ſuſcitat Oceanus.*

Suetonius Auguſto, cap. XIIII. *Cùm ſpectaculo ludorũ gregarium militem in Quattuordecim ſedentem excitari per apparitorem iuſſiſſet.* De quâ eâdem re Appianus: καὶ ὁ Καῖσαρ τὸν στρατιώτην ἀνέστησε: *Et Cæſar militem iuſſit ſurgere.* Pulchrius in eodem planè verbo Græcè luſit Diogenes Cynicus (in Diogene Laërtio:) τὸν κιθαρῳδὸν ἀεὶ καταλειπόμενον ὑπὸ τῶν ἀκροατῶν ἠσπάσατο, Χαῖρε ἀλέκτορ. τοῦ δὲ εἰπόντος, Διὰ τί; Ὅτι, ἔφη, ᾄδων πάντας ἐγείρεις: *Citharœdum quendam, quo cantante omnes diſcedebant eumq; relinquebant, ſalutauit, Salue galle. Illo quærente, Quid ita? Quia,* inquit, *cantans omnes* EXCITAS. Ipſo illo verbo argutiſſimè luſit. Sed addo etiam. labente æuo, præter Diſſignatores, videri fuiſſe digniore quodam nomine Tribunos: qui electi ad moderandas & temperandas ludicras populi voluptates. Ij dicti, Tribuni voluptatum. Quorum formula & munus, apud Caſſiodorum libro VII. Variar. Epiſt. x. *Tribuni voluptatũ.*

CAPVT XVI.

Tubi occulti in Amphitheatris ad Sparſiones. Eas è croco diluto fuiſſe. Appuleius emendatus. Videri eumdem liquorem è ſtatuis emiſſum. Pluria ad hanc rem exempla.

VIDEOR de loco omnia dixiſſe: certè ea quæ conſpiciuntur in aperto. Nam quin lateant etiamnunc quædam, non nego: quę tamen, lucis tuæ cauſsâ, protraham in claram lucem. In eo genere tubi ſunt ſiue fiſtulæ: quæ in imo & ſummo Amphitheatro diſpoſitæ, eâ arte & fine, vt odoratum quemdam humorem eiacularentur leuiter, & inſpergerent in ſedentes. Is humor, è croco plerumque. Seneca epiſt. XCI. *Vtrum tandem ſapientiorem putas, qui inuênit quemadmodum in* IMMENSAM ALTITVDINEM CROCVM LATENTIBVS FISTVLIS *exprimat?* Idem libro II. Quæſt. Natural. *Numquid dubitas* *Fiſtulæ Amphitheatrales.* *Spargebãt crocum ex imâ Arenâ.*

quin SPARSIO *illa, quæ ex fundamentis* MEDIAE ARENAE *crescens, in* SVMMAM ALTITVDINEM AMPHITHEATRI *peruenit, cum intentione aquæ fiat?* Apuleius lib. x. *Tunc de summo montis cacumine per quandam latentem fistulam in excelsum prorumpit vino crocus* (ita emendo ex vet. codice nostri Giselini) *diluta, sparsimque defluens pascentes circà capellas odorato perpluit imbre.*

Apuleij correctio.

Benè Apuleius, *odorato imbre.* quia è fistulis illis, per minuta quædam foramina stillabat is liquor in modum imbris. Et signatè locutus est Antonius Musa apud Senecam patrem, qui *Sparsiones, odoratos imbres* dixit. Vbi magnus ille Turnebus à se & à vero abit, dum tentat sufficere *adoratos imbres:* & perperàm ad missilia refert. Nam rorem illum ingeniosum, Sparsiones vocabant aptè. Glossæ priscæ: *Sparsio*, Κρόκος ὁ ῥαινόμενος. Et Martialis spargendi verbo in eo vsus:

Sparsiones propriè.

Hoc rogo non meliùs, quàm rubro pulpita nimbo
SPARGERE, *& effuso permaduisse croco?*

Et nimbum item aliquoties appellat: vt libro I.

Ea cum imbre aut nimbo comparantur.

Et Cilices nimbis hîc maduere suis.

Libro IX.

Lubrica Corycio quamuis sint pulpita nimbo.

Nec è fistulis solùm hic imber, sed scitò magis inuento è statuis expressus, velut humanus quidam sudor. Lucanus clarè indicat:

E statuis etiam fusa.

Vtque solet pariter TOTIS *se effundere* SIGNIS
Corycij PRESSVRA CROCI: *sic omnia membra*
Emisere simul rutilum pro sanguine virus.

Et ex Theatri Marcelli configuratione conspicuum, in mediâ & summâ Præcinctione statuas plures fuisse; partim ad ornatum, partim ad hunc vsum. Eas autem scire licet concauas fuisse: & per immissas* fistulas ferreas siue æneas, minutis foraminibus, velut per poros & membra expressum hunc humorem. non sine præsenti quidem auxilio & manu administrorum, qui in parte infernâ stabant. Ego interrumpens, Hæc mihi mira, inquam: sed dic tamen, oro te, clariùs, quomodo crocus exprimi arida potuerit in hunc imbrem? Non enim capio. Ille concusso capite & ridens, Crocúsne mera aut arida? inquit. Mi iuuenis erras. Vino diluta fuit, vt Apuleius tibi præibat, si filum attentè suble-

* Quas fistulas grandes fuisse suspicamur, & alias minores, quæ ab illis diffusæ per membra.

Quoque modo id fieri potuerit. Crocus non ipsa, sed vinum, eâ tinctũ ad sparsiones.

ſublegiſſes eius ſermonis. Mixtum videlicet tritumque florem eum herbæ fuiſſe cum vino: quod vinum colorem deinde adſumeret & odorem. Plinius aperit: *Crocum, inquit, vino mirè congruit, præcipuè dulci, tritum ad Theatra replenda.* Itaque liquidum crocum Ouidius dixit:

Nec fuerant liquido pulpita rubra croco.

Per Gradus fluebat.

Et fluxiſſe eum per gradus, Spartianus in Hadriano: *In honorem Traiani balſama & crocum per Gradus Theatri fluere iuſſit.* Vbi de Balſamo item notabis, etſi minus id crebrum. At de Croco, in omnibus ſpectaculis protritum: etiam Scænicis. ideoque ſolemnes crocos Propertius agnominauit:

Etiam balſamum.

Pulpita ſolemnes non oluere crocos.

Adeò vt etiam ſupinorum hominum deliciis è Theatris in conuiuia ſparſiones migrarint, & eâdem illâ arte vnguentis perfuſi conuiuæ. Plutarchus de Othone narrat, diſpoſuiſſe eum in triclinio variis locis ἀργυροῦς καὶ χρυσοῦς σωλῆνας, ὥσπερ ὕδωρ τὸ μύρον ἐκχέοντας: *argenteos atque aureos canales, inſtar aquæ, vnguenta fundentes.* Quod item in Neronis nepotinis ſumptibus Tranquillus recenſuit, cap. XXXI. *Cœnationes eius laqueatæ tabulis verſatilibus eburneis, vt flores: & fiſtulis, vt vnguenta deſuper ſpargerentur.* Ita enim eum locum legamus: quoniam duo ibi verſatilia, & Tabulæ ad flores, & Fiſtulæ ad vnguenta.

Sparſiones vnguentorũ in conuiuiis, ab hoc inuento.

Suetonius reſcriptus.

CAPVT XVII.

Vela in Theatris & Amphitheatris. Quando eorum vſus cœperit. Colorata ea fuiſſe. aliquando ſerica, aliquando & purpurea, auro diſtincta. Teſtimonia plura.

TEGMEN etiam Amphitheatri latet: quod ſuperduci ſolet, arcendo æſtui ac ſoli. Tegmen hoc è velis. Primus inuentor rei Q. Catulus: aut certè iam inuentæ, primus Romæ imitator. Valerius Maximus: *Religionem ludorum, creſcentibus opibus, mox ſecuta lautitia eſt. Eius inſtinctu Q. Catulus Campanam imitatus luxuriam, primus ſpectantium conſeſſum velorum vmbraculis texit.* Ammianus de eâdem re libro XIIII. *Ex turbâ verò minimæ ſortis & paupertinæ, in tabernis aliqui pernoctãt atris, nõnulli velabris vmbraculorũ Theatraliũ latẽt. quæ Campanam imitatus laſciuiã Catulus in*

Vela à Q. Catulo reperta.

lus in Ædilitate suâ suspendit omnium primus. Plinius libro xix. de velis: *Posteà in Theatris tantùm vmbram fecère. quod primus omnium inuenit Q. Catulus, cùm* Capitolium dedicaret.* Eius ritus vestigia in ipsis Amphitheatris, vbi foramina in summis lapidibus ad funes velorum illigandos. vt in Nemausensi illo clarè: & in summo hoc Romano quædam grandiora, per quæ coniicimus traiici & in altum dirigi antennas solitas, velorum funes sustinentes. At ipsæ deinde antennæ siue mali, per foramina ea immissę & demissę mutulis quibusdam excipiebantur, firmitatis caussâ. Ad antennas autem subrectas, funes transuersim ligati & extensi; super quos, ducta vela. Testimonia etiam sparsa in veterum scriptis. Propertius:

* At Aedilitati eius id tribuit Ammianus

Et modò tam pleno fluitantia vela Theatro.

Suetonius in Caio: *Gladiatorio munere, reductis interdum flagrantissimo Sole velis, emitti quemquam vetabat.* Martialis:

Dncere vela & reducere.

Quamuis non modico caleant spectacula sole,
Vela reducuntur cùm venit Hermogenes.

Vitruuius præfatione lib. x. *In muneribus quæ à magistratibus, Foro gladiatorum Scænisque ludorum, quædam dantur, quibus nec exspectatio nec mora conceditur: vt sunt sedes spectaculorum,* VELORVMQVE INDVCTIONES. Lampridius in Commodo: *Cùm illi sæpe pugnanti vt deo populus fauisset; irrisum se credens, populum Romanum, à militibus classiariis qui vela ducebant, in Amphitheatro interimi præcepit.* In quo mihi nota milites è classe prępositos huic muneri: scilicet quia maritimi illi, iure periti tractandorum velorum. petunt etiam quidam, apud Plutarchum in Romulo, Velabri etymon ab hoc ritu; acutè sed non verè. ἔνιοι λέγουσι, inquit, τὴν εἰς τὸν ἱππόδρομον φέρουσαν ἐξ ἀγορᾶς πάροδον, ἱστίοις καταπεταννύναι τοὺς τὴν θέαν παρέχοντας, ἐντεῦθεν ἀρχομένους· ῥωμαῖοι δὲ τὸ ἱστίον βῆλον ὀνομάζουσι: *Quidam aiunt viam illam quæ à foro ad Circum fert ab editoribus ludorum velis solere integi, initio à Velabris facto. Romani autem Velum appellant, quod nos Histium.* Non verè dico: quia Velabri vocem diu notam & natam ante hunc ritum (qui Catuli æuo inductus) satis clarum. Colorata variè vela ista fuisse, ad ornatum, Lucretius ostendit versibus sanè ad hanc rem luculentis:

Velabri vanum etymon.

Variegata ea vela coloribus.

Et vulgò faciunt id lutea, rufaque vela,

Et fer-

Et ferrugina. cùm magnis intenta Theatris
*Per * malos vulgata trabesque trementia pendent.*
Namque ibi consessum caueai subter, & omnem
Scænai speciem, patrum matrumque deorumque
Inficiunt, coguntque suo fluitare colore.

* Nota firmari, quod suprà monui de Antennis.

Et Carbasina vela Plinius libro XIX. nominat, cum auctore: * *Carbasina deinde vela primus in Theatro duxisse traditur Lentulus Spinther Apollinaribus ludis. Mox Cæsar dictator totum forum Romanum intexit, viamque sacram ab domo suâ vsque ad cliuum Capitolinum. quod munere ipso gladiatorio mirabilius visum tradunt.* Miratur & stupet in Cæsariano facto Plinius, vel quia tantum spatij inductum: vel quia velis tam pretiosis. Nam serica ea fuisse Dio tradidit, etsi parum adfirmatè, libro XLIII. καὶ ἵνα μηδένα τῶν θεωμένων ὁ ἥλιος λυπήσῃ, παραπετάσματα ὑπὲρ αὐτῶν σηρικά, ὥς γέ τινες φάσιν, ὑπερεπέτασε: *Néve quis spectantium à sole infestaretur, vela super eos Serica, vt quidam tradunt, extendit.* Nec scio sanè an Plinij libris non exciderit ea Sericorum vox. Iam Nero purpurea etiam vela suspendit, stellis aureis variè interstincta. Xiphilinus: τά γε μὴν παραπετάσματα τὰ διὰ τοῦ ἀέρος διαπεταθέντα, ὅπως τὸν ἥλιον ἀπερύκει, ἁλουργὰ ἦν, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν ἅρμα ἐλαύνων ὁ Νέρων ἐνέστικτο, ἀστέρες δὲ χρυσοῖ πέριξ ἐπέλαμπον: *Vela etiam quæ per aërem expansa ad arcendum solem, purpurea erant. inq; iis mediis Nero acu pictus, currum agitans* (videlicet instar Phœbi) *circùm verò vndique aureæ stellæ.*

*Intellegit candicãtia, & è tenuissimo lino. Nam. Q. Catuli etiã è lino, sed vulgari & rudi.

Dubitatio de integritate Pliniani loci.

Purpurea vela à Nerone.

CAPVT XVIII.

Eadem Vela à Iuuenali Velaria dicta. Quid Velarij Augustæi. Vmbellæ vsum & causiæ fuisse, velis non expassis. Martialis & Vopiscus explicati. Vmbellati claui.

HÆC ipsa Vela, nisi fallor, Iuuenalis Velaria dixit illo versu, *Velaria.*

——pugnas Cilicis laudabat & ictus,
Et pegma, & pueros inde ad Velaria raptos.

Nec enim interpretes hîc audio, qui Velaria locum esse adserunt vbi vela reconduntur. Imò aliam ego lucem Iuuenali do, & ita capio: quasi laudarit & stupuerit adulator ille, quòd ludis gladiatoriis, pueri è pegmate subitò in altum occultâ quadam *Iuuenalis explicatus.*

Raptus artificiosi & sublationes in pegmatis.

machinâ rapti sint, & ad Vela ipsa. Sanè recepti in Amphitheatris tales lusus, talesque raptus. Qualis etiam ille Martiali expressus, de Tauro cum Alcide in æthera rapto, populo spectante & adstupente:

Raptus abit MEDIA *quòd ad æthera Taurus* ARENA,
Non fuit hoc artis, sed pietatis opus.

Velarij, pro hominibus.

Lego etiam in veteri inscriptione, PRAEPOSITVS. VELARIORVM. DOMVS. AVGVSTAE. sed alio sensu: quia Velarios ibi accipio, qui præpositi velis in aulâ ducendis. Ita in aliis lapidibus: VELARII. DE. DOMV. AVGVSTI. & alibi: VELARII. DOMVS. AVGVSTANAE. Sed redeo ad Theatrica nostra Vela, quę moneo non semper extensa: quia sæpe id impediebat ventus. Nec mirum in tam laxo & capaci circo. Hispanus poëta:

Vela vētus sæpe negabat.

Aut Pompeiano vela negata, Noto.

Tunc Vmbella succedebat, aut Pilleus.

Quid tum igitur? inquies. spectabántne indefensi à Sole? Non prorsus. duplex iis etiam tegmen, siue Pillei, siue Vmbellæ. Pillei quidem Thessalici, vt suprà ex Dione rettuli. quem eumdem cum Petaso aliquis fecerit. & notauit eruditus noster Iunius in libro II. Animaduersorum, cap. VI. Vsi & *Gausapis*, an *Causiâ*, loco illius Pillei? Nam varia hæc in Martiale lectio: atque alij libri aliud Lemma illud præscribunt his versibus Apophoretorum:

Martialis illustratus & correctus.

In Pompeiano tectus spectabo Theatro:
Nam populo ventus vela negare solet.

Pillei quâ fine dati.

Significat disertè, vsurum se tegmine Causię contra solem, si ventus inuidisset vela. Ad eumdem vsum refero Pilleos in Theatris ab Editoribus interdum datos, siue birros. Vopiscus in Carino, vbi Iunium Messallam eiusque effusionem in ludis acerbè taxat: *Donati sunt ab Atrebaticis birri petiti, donati birri Canusini.* At de Vmbellâ, Martialis idem:

Vmbella.

Accipe quæ nimios vincant vmbracula soles.
Sit licet & ventus, te tua vela tegent.

Earum forma.

Quam à faciendâ vmbrâ dictam scito, nec aliud tegmen quàm quo hodie in Italiâ passim supra caput suspenso vtuntur, per viam & in æstu. E linteo formant, instar obtusæ & breuioris metæ, quod orbiculatâ virgâ extensum, baculo sustinent supra caput erectum. Iuuenalis de eâdem:

En cui

En cui tu viridem vmbellam, cui succina mittas.*

Et Vmbellati claui apud priscos Architectos, qui capite paulatim instar turbinis latiore: itemque Vmbellati flores Fœniculi, Anici, Sambuci apud hortenses scriptores. Denique vmbella. quod σκιάδιον Græcis.

* Colorabant enim, vt puto, pro fauore cuiusque in hancillámve Circi factionem: Prasinam, Venetam, &c.

CAPVT XIX.

Per occasionem, de pilleo quæsitum. fuerintne eo vsi Romani? Non videri: imò nec Gallos aut Germanos. Certa tamen tempora fuisse, quibus permissum tegmen: certos item homines. Nodi plerique omnes in eâ re, & scriptores explicati.

DESIERAT Florentius, & iam surgebat. sed ego iniectâ blandè manu, Viam mihi aperis eius sermonis, inquam, in quem deferri diu mihi est votum. Itaque, per tuam fidem, qui tam multa hodie me docuisti, hoc quoque velut ἐπίμετρον admetire, de Romanorum capite tecto siue intecto. Nam causiam iis tribuis aut pilleum: sed tantùm per ludos. quid ergo censeam? reliquo eos tempore fuisse intectos? ægrè id crediderim, in moribus nostris tam aduersis. Florentius renidens, A viâ in semitam me abducis, inquit. quam tamen, quoniam valdè velle te video, percurram pede leui. Caput apertum & sine tegmine habere, non Romanis solùm olim; sed quod magis mirêre, etiam Græcis veteribus, & fortasse Germanis, Gallisque nobis commune. De Græcis: ecce apud Homerum non causiæ non pillei vsquàm mentio. nec celat nos eius interpres, quin silentium id caussam habeat ab hoc ritu. Quin Soranus in vitâ Hippocratis, anxius est cur imago eius pilleata cernatur. idque alij ad peregrinationes eius rettulere, alij ad alias caussas, quas ibi vide. At de Germanis inducit me facilè Tacitus: qui cirros eorum nodosque commemorat, tegmina nusquam. imò de Sueuis, clarè satis ostendit pugnasse eos etiam capite aperto, crinibus religatis in altitudinem quamdam & terrorem. Et comatos nostros Gallos, quídni credam eâ parte intectos? Ni fuissent, & pleræque imò Europæ gentes: non pilleum apud Parthos demum Martialis, vt nouum, quæsisset:

Pleræque olim gentes capite nudo.

Græci.

Germani.

Galli.

Parthi tamen pilleati: & quod alibi legisse scio, Daci.

Frustrà blanditiæ venitis ad me:
Ad Parthos procul ite pilleatos.

Sed

Argumēta quibus pilleum ſpernimus à Romanis.

Sed de Romanis ipſis, ſecuriùs pronuntiem: quia ſigna mihi in illis & argumenta plura. Primùm nummi omnes veteres ſtatuæq; (in quibus cultus ſcilicet & habitus priſcus) ſine tegmine ſemper. Scriptores item priſci, pilleum aut petaſum abſtinere videntur à vulgo. Quò facit valdè Suetonij locus: qui Iulium Cæſarem ex omnibus decretis ſibi honoribus, non alium libentiùs aut crebriùs vſurpaſſe, ait, quàm ius laureæ coronæ perpetuò geſtandæ. idque ad caluitium celandum. Obſecro vt quid, ſi pilleus aut petaſus illis? qui certè aptior & fidelior ad diſſimulandum caluitium, quàm corona. Quintiliani item Oratoris ſui deſcriptio. in quo cùm veſtium omnium ſingillatim meminerit, vſque ad calceos: in capite tamen format & fingit ſolum capillum. Sed volſellis pugno: ecce telum. Euſtathius Homeri interpres diſertim ſcribit τὸ τὰς κεφαλὰς ἀκαταλύπτους ἔχειν, *capita intecta habere*, ad Romanos tranſiſſe à priſcis Græcis. Cui auctoritati quid opponas? Tamen fateor Tempora quædam & Homines ſpectandos, quibus ius & vſus tegendi fuit. Tempora quinque: Sacra, Ludi, Saturnalia, Peregrinatio, Militia. Nam Romanos dum ſacrificabant, capite ſcimus fuiſſe velato; idque priſco quodam & obuio ritu. Idem in Ludis fuiſſe, docui iamantè. Etiam Saturnalibus, per quos liberrimæ vitæ dies, pilleus admiſſus, ſignum ſcilicet libertatis. Martialis:

Excipiuntur tempora quadā. *Sacrorum.* *Ludorum.* *Saturnalium.*

Permittis puto pilleata Roma. Idem:

Dumque decent noſtrum pillea ſumpta Iouem.

Peregrinationis.

Sed & Peregrinatio quoque petaſum bono iure ſibi ſumpſit, contra pluuias, æſtus, ventos. Plautus vbique addocet, qui peregrè euntibus aut venientibus * petaſum aptat. Cicero item alibi in Epiſtolis, deſcribens tabellarios iturientes, *Petaſatos eos venire*, ait, *& comites exſpectare ad portam.* Nec alius mentis illud Suetonij de Auguſto: *Solis ne hiberni quidem patiens, domi quoque non niſi petaſatus ſub diuo ſpatiabatur.* Ait, domi quoque. quaſi nouum illud & inſolens innuens, quod alibi quàm per viam. Denique Militiæ pilleos non adimo, inhibitus à Vegetio: *Vſque ad præſentem*, inquit, *ætatem conſuetudo permanſit, vt omnes milites pilleis quos Pannonicos vocant ex pellibus vterentur.* Nam aliâs, exempla etiam in militibus pilleorū rara. Iam Homines etiam certi, vt dixi, quorum vertex immunis à communi more. Primùm

*Qui diſtinctus tamen à Pilleo. quòd ille ad vmbrā faciendam marginatus, vt noſtri galeri (forma enim in Mercurij ſtatuis) hic nō item, ſed quales dormitorij aut nautici pillei.

Militiæ. *Excipiūtur & homines.*

mùm Liberti. quos in pilleis fuiſſe, nouâ libertate, notius & teſtatius eſt quàm vt hîc dicam. Addo Ægros. quibus hoc quoque licuit, capiti firmando. Ouidius indicat, qui Amanti ſuo præit ad morbum & pallorem fingendum, & pilleolum tribuit inter ſigna: *Liberti noui. Aegri.*

Arguat & macies animum. nec turpe putaris
Pilleolum nitidis impoſuiſſe comis.

Artemidorus etiam, qui De Somniis ſcripſit non ſomniculoſè. Nam libro primo argutè obſeruat, ἔρια ἀντὶ τριχῶν ἔχειν, νόσους μακρὰς καὶ φθίσιν προαγορεύειν: *lanam pro capillis habere, longos morbos & tabem ſignificare*: nimirum quia pilleoli iſti è lanâ. Sed & Gręcis πιλίδιον receptum in morbo. Plato III. De Repub. ἐὰν δέ τις αὐτῷ μακρὰν δίαιταν προστάττῃ, πιλίδιά τε περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθείς. Sed & Senibus pilleum tribuerunt, à pari cauſsâ. Varronis fragmentum adſignificat, è libro I. De Vitâ populi Romani: **Minores natu*, inquit, *capite aperto erant, capillo pexo, vtique innexis crinibus.* Et Nicephorus Gregoras oſtendit eum morem cum Romano imperio Byzantium etiam tranſlatum, libro X. in extremo: *De capitis tegmine*, ait, *moris apud ſuperiores Principes erat, vt ætate prouectiores aulici pilleis turbinatis vterentur, ſerico tectis: iuniores autem omnes prorſus nudis eſſent capitibus. Andronico autem Imperatore, is mos adeò exoleuit, vt paſſim omnes & ſeniores & iuniores pilleis vterentur, non minus in palatio quàm in agris: iiſque variis & peregrinis.* Sed tamen permiſſum hoc potiùs ſenibus credo, quàm crebro vſurpatum. Romæ quidem. nam vbi exempla? Et contrà Varronis verba, nonnihil etiam inuenire poſſim, quod probabiliter obducam. Quartum denique genus cum pilleis, ſed malè certis aut firmis. Conuiuæ enim fuiſſe videntur pilleati. Horatius ſuſpicionem clarè facit.

Etiã apud Græcos. *Senes.* * Aliud ergo in maioribus fuiſſe videtur. *Conuiuæ.*

Vt vinoſa glomos furtiua Pyrrhia lanæ,
Vt cum pilleolo ſoleas conuiua tribulis.

Nam habitum conuiualem adtribuere ille neſcio cui videtur, Soleas & Pilleum. Itaque vetus ibi interpres: *Néve ſic ſuffarcinatus eas, vt vnus de tribu, qui ad cænam vadẽs, ipſe ſibi ſoleas fert cum pilleolo.* Et paulo pòſt: *Hæc erat conſuetudo veteranorum, pilleum portare cum calceis.* Quibus verbis quid ſani ſubſit haud ſanè video. Et ambigo in toto hoc ritu. Primùm quia in tam crebrâ conui- *Sed ambigua ea res.*

uiorum mentione pileos non alibi inuenio. Secundò, quia inepti iidem, me iudice, conuiuantibus, ob vnguenta, ob coronas. Illud credo magis, pilleorum vsum in balneis fuisse: à quibus cùm exirent, eosdem aliquādo retinuisse etiam in mensâ. Certè lapis antiquus Patauij est, vbi conuiuij aliqua forma, & qui accumbunt, partim capite nudo partim velut pilleolo aut fasciâ sunt deuincti. Sed hem! quod me pænè fugerat, Athenæi locus est, qui nescio an * stabilitor & stator erit pilleo conuiuali. Nam loquitur apud eū libro VI. Larensius dilaudans suos Romanos: ἐσθῆτας δὴ ἔχομεν καὶ ὑποδέσεις εὐτελεῖς, πίλους τε ταῖς κεφαλαῖς περικείμεθα προβατίων δερμάτων δασεῖς, id est: *Vestes etiam habemus & calceatus frugi ac simplices, & pilleos capitibus circūponimus ex ouium pellibus densos ac villosos.* Nec est sanè vt pilleos illos aliter accipiamus, quàm aut de mensalibus (in conuiuio enim hęc dicta) aut peregrinantibus. Quod postremum ipse Larensius firmare videtur, qui præmisit, *Romanos nihil superflui in vestitu habere,* οὔτε ἀπερχομένους: id est, vt ego interpretor, *nec peregrinantes quidē aut aliò abeuntes.*

* Sicut & Saturnaliorum pilleus, manasse videri possit à cōuiuali ritu non aliter quàm Synthesis.

CAPVT XX.

Obiectio pro pilleo: eaq; remota. Quis mos Romanus in capite aperiendo & operiendo. Plutarchus explicatus, Palliolum ad caput tegendum: eaque in re Seneca, Petronius, Plautus illustrati nouiter.

AT me, Lipsi, sermonis iam seriò tædet, & sessionis. Abeo. Imò ego te etiam teneo, inquam: & nodum iniicio; quem priùs necessum est soluas. Romanos adfirmas capite intecto: & in parte mihi persuades. Sed de honore tamen quomodo expedis? quomodo caput digniori alicui aperuerunt, si id semper apertum? Nam Sallustius ecce scribit: *Sullam in victoriâ Dictatorem, equo descendere Pompeio vni, adsurgere de sellâ,* CAPVT APERIRE *solitum.* Et nequid de militiâ hîc cauillere; audi Senecam, qui recenset vt vulgatissimum morem: *Si Consulem videro aut Prætorem, omnia quibus honor solet haberi faciam: equo desiliam,* CAPVT APERIAM. Risit secundùm ista Florentius, Et heu Gordium nodum! inquit. vbi Tenedia securis? Non vides etiam in illis Senecæ verbis effugium, de militiâ aut peregrinatione? Nam desultum etiam ex equo addit. equi autem vsus infre-

Caput aperuisse, in honore habendo, Romanos.

infrequens aut nullus in vrbe. Sed tamen confide. non vtar his effugiis: veram ſoluendi viam inſiſtam, ſine diuerticulo vllo aut flexu. Quam præit mihi clarè Plutarchus, in cauſſis. clarè quidem vt verba Græca ſunt: nam interpres rem totam inuoluit caliginosâ & delutâ verſione. Ait: οἱ ῥωμαῖοι τῶν ἀνθρώπων τοῖς ἀξίοις τιμῆς ἀπαντῶντες, κἂν τύχωσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἱμάτιον ἔχοντες, ἀποκαλύπτονται. Quæ vertenda erant: *Romani, ſicui obuiam facti ſunt cui honor habendus, & ſi fortè caput veſte iniectâ tectum habeant, id reuelant.* En capitis omnis tectio: en apertio, quæ Romæ. Laciniam togæ inquam (ea enim Plutarchi vera mens) in caput ſæpe reiiciebant, contra ventum aut æſtum: eamq́ue detrahebant in honorati alicuius occurſu. Plutarchus idem eum habitum expreſſit in Gracchis, de Naſicâ: τὸ κράσπεδον τοῦ ἱματίου θέμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς: *Laciniam togæ reiiciens in caput.* Et paſſim nummi & marmora præferunt, quoties repręſentant ſacrificantes. Atque hæc vulgata tectio, & ſine notâ. aliam etiam eruo quæ delicatorum aut imbecillium propria, quęq́; ſæpe cum ſuſpicione luxus. Ea erat, vt capite incederent palliolato. Seneca de ingenioſo noſtro, ſed enerui Muſarum patre: Mæcenatem dico. *Hunc eſſe, qui in tribunali, in roſtris, in omni publico cœtu ſic apparuerit, vt pallio velaretur caput, excluſis vtrimque auribus, non aliter quàm in mimo* * *Diuite fugitiui ſolent.* Plutarchus ſuperbiam Pompeiani liberti, Demetrij, taxans: *Domino ſtante ipſus,* inquit, *accumbebat* ἔχων δι' ὤτων κατὰ τῆς κεφαλῆς τὸ ἱμάτιον: *habens veſtem in capite, vſque ad aures.* Qui locus benè allucet illi Senecæ. ſicut & huic Petronij deſcribentis accubitum molliſſimi omnium Malchionum: *Pallio,* inquit, *coccino adraſum incluſerat caput.* Et Plauti verſum auſim illuc trahere, à paucis propriè intellectum:

Quomodo id factum.

Plutarchus paulò conſideratiùs, quàm ab interprete, verſus.

Laciniâ togæ caput tectum.

Interdum palliolo, ſed ab ægris aut delicatis.

* Vide ſi lubet Epiſtol. Quæſt. lib. III. Epiſt. XXIII. ſuper hoc loco.

Petronio lux:

Et Plauto.

Tum iſti Græci palliati, capite operto, qui ambulant.

Scænicè enim tangit delicatos & molles iſtos, quod etiam aliàs ſolet per occaſionem. Sed dixi quoque ægros eo vſos: haud dubiè cum iuſtiori iam excuſatione. Nec de * alio palliolo capies illa Suetonij, Claudio cap. II. *Ob valetudinem, gladiatorio munere, nouo more, palliolatus præſedit.* Hoc Quinctiliani: *Palliolum, ſicut faſcias & focalia, ſola excuſare poteſt valetudo.* Item Senecę: *Videbis quoſdam graciles, & palliolo focaliq́ue circumdatos, pallentes & ægros.*

* Et ſi paulò aliter ego cepi, in I. Saturnal. meorũ cap. XIII.

CAPVT XXI.

Spoliarij vbi locus fuerit. Gladiatorum cadauera vnco tracta. Victor illustratus. De gradibus qui intra porticus.

ET satin' vt exsolui hunc nodum? certè me. iamque abeo & surgo bonâ fide. Simul descendit. ego consecutus sum, & ad portam cùm venissemus quæ ducit ad Forum, Heus tu, inquam: Spoliarium nónne etiam in Amphitheatris? vbi illud? Florentius, Non ipsis, inquit, sed iuxta ipsa. Et censeo è regione ad alteram illam portam fuisse; quæ, nisi fallor, Libitinensis dicta. Nam Spoliarium, quod receptaculum mortuorum aut grauiter in Arenâ læsorum, iure constituam iuxta mortualem istam portam. Enimuerò solent gladiatores occisi turpiter vnco per Arenam trahi in Spoliarium. Docent adclamationes illæ Senatus, quæ apud Lampridium in Commodo: *Gladiatoris cadauer vnco trahatur: gladiatoris cadauer in spoliario ponatur.* Et hoc idem censeo Victorem significare, in Domitiano, cùm scribit: *At senatus gladiatoris more funus ferri, radendumque nomen decreuit.* Iamq; ad Porticus veneramus, ad quas substitit, Vidésne hos Gradus? inquiens. Paulum etiam adscende: videbis alios, ita flexos & dispositos aptè, vt quantumuis conferta multitudo statim egredi & ingredi ordinatè & sine conflictu potuerit. Ordines hi graduum siue scalarũ, vt vides miro artificio pænè inuicem decussantur: & ad ostiola sua siue Vomitoria singuli ducunt. Iam columnæ istæ, iam coronæ, epistylia, zophori; &, vno verbo, omnia exteriora huius operis; admiranda nostro sæculo non imitanda. Sed hæc videlicet potentia Romana, hæ olim opes: quas etiam docti plerique capiunt dumtaxat & vident per nubem.

Spoliarium probabiliter ad portam Libitinensem.

Gladiatores tracti.

Quid sit Funus gladiatorium.

Gradus interiores, per quos ad spectacula adscensus.

Incredenda imperitis potentia Romana.

CAPVT XXII.

De Pegmatis accuratè dictum. Latinis, Confixa. Apuleius explicatus nouè. Pegmata libraria in Cicerone. Theatrica quâ formâ, & cui vsui. Mira in iis & stupenda. Varij ad hanc rem scriptores aduocati & cum luce dimissi.

EGRESSI iam eramus, & viam rectam instititimus ad Forum. Atque ego, Hoc vnum etiam Florenti, inquam: vbi Pegma-

Pegmata hîc? aut quid ſibi voluit poëta eo verbo? Nam ruminor Martialis eccillos verſus, quos adduxti:

Hîc vbi ſidereus propius videt aſtra coloſſus
Et creſcunt mediâ Pegmata celſa viâ.

Florentius, Properare tibi melius ſit, adoleſcens, inquit. Nam, vt diei tempus eſt, ad aulam tuam venies vacuis iam aulis. cæna inquam tibi comeſa erit. Sic ſiet, inquam: tu modò aures mihi farci, vt cum Varrone dicam, ſcholicâ iſtâ dape: quâ replear, & explear numquam. Age, inquit Florentius: ſed vt ſine iacturâ tuâ ſit, inter eundum. Pegmata antiqui appellarunt machinas quaſdam è ligno, quibus vſus in Theatris aut Arenis. vox Græca origine eſt, ἀπὸ τοῦ πήγνυμι, quod eſt Figo, Gelo, Compingo. Itaque Gloſſæ priſcæ πῆγμα interpretantur * *Confixum.* & doctè Apuleius *confixilem machinam* dixit, adluſione ad vim ipſam verbi. De Pegmatis enim ego interpretor, quæ lib. IIII. ſcribit in apparatu muneris: *Confixilis machinæ ſublicæ: turres tabularum nexibus, inſtar circumferaneæ domus, * floridæ picturæ: decora futuræ venationis receptacula.* Pegma paullo aliter, pro loculamentis pluteiſque librariis Cicero dixiſſe videtur lib. IIII. ad Att. Epiſtola VIII. *Nihil venuſtius quàm illa tua pegmata. poſtquam miſiſti, libros illuſtrarunt valdè.* At noſtrum iſtud, non aliud quàm grandis quædam & ingenioſa contabulatio, quæ ſponte & occultè ſtatim creſceret, ſtatim ſubſideret. ideoque compacta raris quibuſdam tabulis & ſublicis. Prudentius:

Pegma, vnde dictum.

*Dubites an non Lucillij iocus apud Cic. II. de Orat. huc ſpectauerit, *Quid Decius Nucula, An cõfixum vis facere? inquit.* vbi & obſcænitas ſubeſſe videtur.

* Picta enim Pegmata, infrà ex Claudiano.

Tabulis ſupernè ſtrata texunt pulpita
Rimoſa, rari pegmatis compagibus.

Quæ ornatus cauſsâ, tecta ſæpè argento vel auro, ſed tenui. Martialis:

Hac fuerat nuper nebulâ tibi pegma perunctum.

Argento tecta.

Etſi Caius Princeps, vt Plinij verba ſunt, *in Circum*(ita lego)*pegma duxit, in quo fuere argenti pondo centum viginti quattuor.* In his Pegmatis varia inuenta & ſtupendi luſus ingeniorum. de quibus Auguſtinum loqui ſentio libro XXIV. De ciuitat. cap. XXIV. *Ad quàm ſtupenda opera induſtria humana peruénit? quæ in Theatris mirabilia ſpectantibus, audientibus incredibilia, facienda & exhibenda molita eſt?* Nam ait, in Theatris. Seneca pleraque ea omnia conatus eſt exprimere, Epiſtolâ, XCI. *His licet annumeres*, inquit,

Auguſtini ad pegmata non dubia alluſio.

Graphica eorum deformatio in Senecâ. quit, *machinatores, qui pegmata ex se surgentia excogitant, & tabulata tacitè in sublime crescentia, & alias ex inopinato varietates: aut dehiscentibus, quæ cohærebant; aut quæ distabant, sua sponte cohærentibus: aut iis quæ eminebant, paulatim in se residentibus.* *Crescebant subitò.* Crescebant, ait, in sublime. Ideò Martialis,

Et crescunt mediâ pegmata celsa viâ.

Desidebât. Subsidebant eadem: & rectè Claudianus:

Mobile ponderibus descendit pegma reductis.

Ruinâ absorbebantur. Siue quis legere mauult, *desedit.* Quin interdum chasmate & ruinâ subitâ dehiscebant: siue tota pegmata, siue homines qui *Appuleius correctus.* impositi. De machinâ ipsâ, Appuleius indicat lib.x. *Iamque totâ suaue fragrante caueâ, montem illum ligneum terræ vorago decerpit.* ** Nisi manis, recepit.* siue, vt liber scriptus, * *decepit*: benè & propriè. *Homines item, qui impositi. Petronio lucem damus.* De hominibus, Petronius: *Non taces*, inquit, *gladiator obscæne, quem de* RVINA *Arena dimisit? Non taces nocturne percussor, quine tum quidem cùm fortiter faceres, cum pura muliere pugnasti?* Significat enim apertè, fugitiuum illum in Arenam damnatum & cum fœdâ muliere aliquâ (non dissimili schemate, quo Asinus Appuleius) commissum, ruinâ Pegmatis præter spem euasisse. Et clarè iterum: *Ergo me non* RVINA *terra potuit haurire? non iratum etiam innocentibus mare? Aufuge iudicium, Arenæ imposui, hospitem occidi, vt inter audaciæ nomina, mendicus exsul in diuersorio Græcæ vrbis iacerem.* Et *Homines in subiectas feras præcipitati.* solent interdum ita componere pegma & hanc ruinam; vt ij qui impositi, præcipites ruerent in caueas ferarum: ibique discerperentur. Strabo eleganter de Siculo quodam latrone qui Ætnę filius audiebat: τοῦτον, inquit, ἐν τῇ ἀγορᾷ, μονομάχων ἀγῶνος συνεστῶτος, εἴδομεν διασπασθέντα ὑπὸ θηρίων. ἐπὶ πήγματος γάρ τινος ὑψηλοῦ τεθεὶς ὡς ἂν ἐπὶ τῆς Αἴτνης, διαλυθέντος αἰφνιδίως καὶ συμπεσόντος, κατηνέχθη καὶ αὐτὸς εἰς γαλεάγρας θηρίων εὐδιαλύτους ἐπίτηδες παρεσκευασμένας ὑπὸ τῷ πήγματι: *Eum nos in foro, per ludos gladiatorios, discerpi à feris vidimus. In sublimi enim tabulato, tanquam in * Ætna, positus, eoque compagibus solutis subitò concidente, ipse quoque cecidit in caueas ferarum quæ facilè exsoluerentur, infra tabulatum de industriâ dispositas.* * Forma scilicet mõtis lignei, vt in Apuleio. *Flammarum lusus in pegmate.* Sed & flammarum quidam lusus & imago in hoc Pegmate: sine vllâ eius plerumque noxâ. Claudianus:

Mobile ponderibus descendat pegma reductis.
Inque chori speciem spargentes ardua flammas

Scæna rotet. varios effingat Mulciber orbes
Per tabulas impunè vagus : * *pictæque citato*
Ludant igne trabes : & non permiſſa morari
Fida per innocuas errent incendia * *turres.*

Vopiſcus in Carino : *Pegma præterea, cuius flammis ſcæna conflagrauit : quam Diocletianus poſtea magnificentiorem reddidit.* Duces etiam captiuos & opida in Pegmatis ſolere oſtendi, Ioſephus adnotat libro VII. Iudaici excidij : ſed non hæc Theatrica intelligens, verùm Fercula quę portari ſolita per triumphum. Verba eius: θαῦμα δὲ ἐν τοῖς μάλιστα παρεῖχεν, ἡ τῶν φερομένων πηγμάτων κατασκευή. καὶ γὰρ διὰ μέγεθος ἦν δεῖσαι τῷ βεβαίῳ τῆς φορᾶς ἅπαν ἀπιστήσαντα. τριώροφα γὰρ αὐτῶν καὶ τετρώροφα πολλὰ πεποίητο : *Maximam autem admirationem præbuit apparatus Pegmatum, quæ ferebantur. Nam ob magnitudinem eorum, iure metuere licebat, & diffidere omnino viribus portantium. quippe quædam triplici tabulato adſurgebant, quædam & quadruplici.* Statimque addit: τέτακτο δὲ ἐφ᾽ ἑκάστῳ τῶν πηγμάτων, ὁ τῆς ἁλισκομένης πόλεως στρατηγός, ὃν τρόπον ἐλήφθη : *Collocatus autem in quoque pegmate erat captæ ciuitatis dux, eo modo quo captus.* Magis propriè ad hæc noſtra pertinent Suetonij * loci duo, alter in Caio, cap. XXVI. Claudio alter cap. XXXIIII. quos vide. Ambigo an & Ariſtoteles ad Alexandrum, ad has machinas non adſpexerit: ὥσπερ δρῶσιν οἱ μηχανότεχνοι, διὰ μιᾶς ὀργάνου σχαστηρίας πολλὰς καὶ ποικίλας ἐνεργείας ἀποτελοῦντες. Certè * Apuleius, dum verba ea vertit: *Machinatores fabricarum, aſtutiâ vnius conuerſionis, multa & varia pariter adminiſtrant.* Parapegmata etiam nominata Vitruuio inuenies, pro inſtrumentis Aſtrologorum : & in Laërtio ſcriptum, Democritum ſcripſiſſe Aſtronomica parapegmata. Inter hos ſermones, ventum iterum ad Pantheon. ille ad ſiniſtram, ego ad dextram, vale dicto, deflexìmus.

*Adde Apuleij locum ſuprà ; *Floridæ picturæ.*

Pingi enim hęc pegmata ſolent.

*Etiam Apuleius ſuprà nominat.

Captiui duces in pegmatis.

Quæ tamē diuerſa paullò ab iſtis.

* De quibus non repeto mihi ſcripta II. Saturn. cap. XLV.

*Qui aureum illum libellum vertit verbatim pænè.

Parapegmata.

FINIS.

INDEX

INDEX CAPITVM.

FINIS.

IVSTI LIPSI DE AMPHITHEATRIS QVÆ EXTRA ROMAM LIBELLVS.

In quo Formæ eorum aliquot & typi.

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Ioannem Moretum.
CIↃ. IↃC.IV.
Cum Priuilegiis Cæsareo & Regio.

IVSTVS LIPSIVS
ABRAHAMO ORTELIO
SVO S. D.

NÆ tu beneficâ quâdam naturâ es, mi Orteli: qui rem omnem tuam librariam, tam promptè non offers mihi solùm, sed vltrò adfers. Vix inieceram de libellis aliquot: tu mihi promis largiter ex vbere tuâ penu, & ambabus, quod Græci dicunt, manibus donas. Amo iure, vt antea virtutem modestiamq; tuam, sic prolixũ hunc amorem. nec diffiteor vsui mihi apparatum istum fuisse, ad meam hanc Arenam. Illa præsertim Serlij. quæ etsi ad Architecturam externam inprimis spectant (quam anxiè hîc non quæsiui:) tamen infuêre iis, quæ in formâ facieq; ipsâ loci, gressus meos vacillantes direxerint, aut firmarint. Imagines enim aliquot talium monumentorum cum iudicio & fide repræsentat: quorum adspectus viam nobis in parte sternit, ad intellectum veterum morum. Et quamquam ipsi coràm ea olim vidimus, & per biennium ferè solum pressimus Dominæ vrbis: tamen, vt adolescentia nostra tunc fuit, nec abdita illa & à fronte remota rerum penetrauimus; nec cum accuratione satis excerpsimus, quidquid ad meliorem vsum. Scilicet erraui eumdem errorem, quem plerique hodie mihi compares: & pueritiam adolescentiámque peregrinationibus dedi quæ iudicium & dilectum profectò quærunt. id est, virum. Quot mihi in animo & oculis ex istis, qui varias terras & maria circulati sunt? adeò cum nullo suo fructu, vt plerique

vitia tantùm imbiberint, & animi corporiſque morbos. Partem eorum Scylla quædam libidinum abripuit: partem Charybdis aliarum voluptatum. Noſipſi quòd ſalui fretum hoc enauimus; nũquam alteri adſcripſerim, quàm Bono meo deo. Jam illi qui rem feciſſe ſibi atque aliis videntur, quid referunt ex hoc mercatu? externos geſtus, veſtitus, linguas: boni moris ac virtutis, pauci igniculum aliquem aut ſemen. Atq; vt Appion ille, falsò Polyhiſtor, cùm Homerum ab inferis magno molimine euocaſſet, nihil eum interrogauit niſi, Vnde domo? ſic plerique iſtorum adoleſcentium, in occaſione præclara diſcendi, futilia tantùm conſectantur. Itaque vt veram peregrinationem laudo, ſuſceptam maturo iudicio, maturo æuo: (dux enim illa, non nego, ad prudentiam & rerum vſum:) ſic iuuenilem & vanam hanc iure nunc damno & abhorreo. quæ mihi ſimilis longæ nauigationi videtur, ſine metâ, ſine portu: Jactantur in naui, circumaguntur variis ventis: & cùm ad terram & ad ſeipſos flectunt oculos, vident non multum ſe, ſed diu nauigaſſe. Sed aberro, & in hoc peregrinationis ſermone, à re meâ ipſe peregrinor. Domũ & ad me, imò ad te redeo: cui donum mittimus, Imaginum eiuſmodi aliquot Amphitheatralium delineationes. Ac pluria ſanè ſupereſſe ſcio in Italiâ, Hiſpaniâ, Galliâ: ſed cùm omnia fere ad par exemplum, quid opus pluribus exemplis? Illuſtria aut nouata ſumpſi: & dono per ſe tenui, ac vix dono, bracteam aliquam verborũ circumdedi, & velut lucem noſtræ interpretationis. Tu, mi Orteli, paruum hoc, ſed non fallax animi mei monumentum habe. monumentum, cui, ex vetere formulâ, DOLVS *certè* MALVS ABEST. *Vale.*

I. LIPSI

I. LIPSI DE AMPHITHEATRIS QVÆ EXTRA ROMAM LIBELLI,

CAPVT PRIMVM.

Amphitheatra crebra admodum in prouinciis fuisse: eorumque aliquot recensio.

SI ædificij aut publici operis vllum genus crebrum in Italiâ & prouinciis fuit: reperies hoc fuisse, quod ad ludos spectat. Vt enim Romani victis gentibus linguam & mores intulêre: sic vitia. hæc præsertim, quæ blandiebantur, & admissionem sibi postulabant specie quadam amænę voluptatis. Itaque Theatra, Circi, Stadia exstructa passim: sed imprimis Amphitheatra, quia omnis plebs dedita maximè in spectaculis illis crudis & cruentis erat. Historiæ passim docent, & Christiana item Martyrologia; in quibus toties mentio puri illius sacrique sanguinis, in ferinâ hac sede effusi. Quod si tamen non ingerant libri: certè oculi. cùm etiamnunc ruinæ & reliquiæ vbique occurrant insignium locorum. Et de aliis prouinciis dubitemus? Ecce Iudæa illa ipsa conscia dei veri, dei magni, in hanc culpam venisse reperietur: quamquam sine suâ pænè culpâ. Herodes enim, magnificus sanè & cetera illustris rex, non vno loco Iudæę Amphitheatra inædificauit: siue ipse pronus in eos ludos, siue studio quodam hac quoque parte placendi Romanis. Exstruxit in ipsâ vrbe sacrâ, ἐν τῷ πεδίῳ, vt Iosephus ait, Ἀμφιθέατρον μέγιστον: *in Campo, maximum Amphitheatrum.* Item Cæsareę, ait idem scriptor, ἀμφιθέατρον κατεσκεύασε πολὺν ὄχλον ἀνθρώπων δέχεσθαι δυνάμενον: *Amphitheatrum construxit quod multam hominum turbam caperet.* Nec de Gręciâ mihi aliquis dubitet, Africâ, Asiâ, Hispaniâ, Galliâ; non certè is, qui res & mores in parte norit sæculi vetusti. Audeo adfirmare, raram aliquam siue coloniam siue municipium fuisse, in

Amphitheatra passim in prouinciis.

Plebs addicta sæuis ludis plerumque.

Martyres obiecti bestiis.

In ipsâ Iudæâ, Amphitheatra,

Herode struente.

In orbe itē toto Romano.

queîs non & ludi isti, & ludorum simul sedes. Adeò velut tabes quædam, animos omnium peruaserat ludicrum istud studium, an furor, dicam? Itaque vix aliqua prouincia etiam nunc est, in quâ non vestigia Amphitheatrorũ: quædam obscura & fugientia longo æuo, quædam clariùs exstantia & viua in parte. Quorum non equidem accuratum Indicem polliceor: (multa me fugiunt, scio:) sed pauca tantùm fidei caussâ subiiciam, visa nobis aut firmiter audita.

Reliquia id docent.

Index Amphitheatrorũ aliquot, qua hodiè.

Exstat igitur hodieque in Italiâ, ad Lyrim Campaniæ fluuium (Garigliano nunc dicunt) iuxtà * Minturnas, pars Amphitheatri latericij benè conspicua.

* Hodiè *Traiecto.*

Exstat secundò, Puteolis, pariter Amphitheatrũ latericium.

Tertiò, Capuæ, sed magnificum & è solido marmore.

Quartò, Albæ in Latio; è quâ materiâ (non enim vidi aut accepi) mihi incertum.

Quintò, Ocriculi, in Vmbriâ. materiem ignoro.

Sextò, Veronæ pulcherrimum: cuius pleniorem descriptionem, vnà cum designatione mox dabo. Hæc, quod sciam, in Italiâ.

At in Gręciâ etiam, Athenarum veterum solo conspici aiunt magnificum & marmoreum.

In Istriâ, Polæ ad mare Hadriaticum: quod item mox subiiciam.

In Hispaniâ, Hispali extrà muros, nisi fallor: pulchrum, sed cuius formam nancisci mihi non fuit.

In Gallia, Perigeusij in Petrocoriis (vrbem eam, Vesunam Ptolomæi fuisse volunt) pulchrum & satis integrum, extrà mœnia cuius icunculam vidi, sed parum exactam aut certam: ideóque mihi non ponendam. E lapide quadrato est, & Arenæ eius longitudo xxx. perticarum, latitudo, x x.

Arelate etiam esse aiunt, sed parum integrum.

Burdegalæ exstat, quod vidêre multi: nec descriptionem tamen sum nactus.

Nemausi est celebre & notum, cuius infrà do formam.

Ad Ligerim mirum, & quod miror haud satis notum: cuius item do formam.

Hæc præcipua, quæ satis quidem certò acceperim, in nostrâ

Europâ. niſi quod etiam in Heluetiis exſtat, Auentici.

Dignum autem notâ, quod & hodie hæc omnia ferè loca, Arenas appellant: retentâ priſcâ ſcilicet & vulgatâ voce.

Amphithea tra, vulgò Arenæ.

CAPVT II.

De Veronenſi Amphitheatro: & primò, quando, vel à quo ſtructum.

POST illud Romanum, inter pulcherrima & integerrima Veronenſe Amphitheatrum eſſe fatemur. quod è marmore eſt totum.

Veronenſe, marmoreū.

Quando, & quis ſtruxerit, multi & diu quærunt. Torellus Sarayna, qui Veronam ſuam deſcripſit adfectu magis eximio, quàm ſucceſſu, ſuadet nobis valdè vetus eſſe & ſtructum ante tempora Auguſti, aut certè illiſipſis.

De auctore quæſitum.

Quidā ad Auguſtum referunt.

Sed argumenta huic rei quæ adfert, non ſunt profectò à deâ Pitho. quæ recenſebo tamen & refellam breuiter; atque vt in re ludicrâ, per luſum. Iamprimum hoc ſibi ſumit, Amphitheatrum antiquius eſſe quàm Theatrum, quod ibidem conſpicitur iuxtà Atheſim flumen.

Leuibus his argumētis.

At Theatrum hoc exſtructum eſt, inquit, ab Auguſto. magis igitur Amphitheatrum. Item: lapides in eo aliquot tauri effigiem habent inſculptam. taurus autem, ſymbolum Auguſti: quoniam & in nummis expreſſus, & natus ipſe ad Capita bubula, vti Suetonius teſtatur. clarum igitur Auguſti hoc eſſe opus. Sed & lapis alius Veronæ. qui præfert, OCTAVIAE C. F. ET. SORORI. CARISSIMAE. conſtat verò Octauiam hanc ſororem fuiſſe Auguſti. Denique duodetriginta colonias per Italiam Auguſtus deduxit, eaſque variis operibus inſtruxit, narrante Tranquillo: inter eas Veronam fuiſſe, nihil ambigēdum.

Quæ refutamus.

En argumenta, è plumbo an è vitro? quæ leui & ludente manu reiiciamus. Ait primò, Amphitheatrum antiquius Theatro eſſe. Non credo. & cauſſa hæc, quia vbique ferè locorum, ludi ſcænici priores origine & vſu muneralibus iſtis: igitur & eorum ſedes.

Amphithea tra poſterius nata, quàm Theatra.

Quid opponis? tauros. & illi, inquis, inſculpti in hoc opere. Quid tum? nempe vt ornamentum operis non vt auctoris indicium. Quòd ſi omnia ad Auguſtum trahes, vbi tauri: quis finis? Etiam Nemauſenſe illud gloriabitur ſtructore Auguſto. Sed tamen hoc, inquit, eius Principis ſymbolū: quoniā nummi Augu-

Taurina capita, parerga operum ſunt.

Bos in Nūmis Coloniam notat.

Augustæi, cum impresso tauro. Etiam aliorum, ô bone senex; quia taurus siue bos coloniæ deductæ nota, non peculiare aliquod signum. At enim Augustus natus ad capita bubula. O tu quoque inter ea! & ignosce. non enim vltra comprimo hunc lienem: non, si ego obiiciendus sim vero tauro. Sed in Octauiâ etiam es suauior. ais illam fuisse sororem Augusti. Quis tibi fecit indicium? ego imò illum lapidem sepulcralem fuisse verius auguror, & municipalis alicuius Octauiæ: non illius Principalis, quæ mortua & sepulta Romæ. Nam de coloniis, & per eas Augusti operibus sparsis: communiter non negamus. ad Veronam tuam si adstringis, opus sit alio teste. Sed ecce quoque eum, inquis. Nam Cyriacus Anconitanus in Itinerario suo scribit his verbis: *Denique Veronam feracissimam & antiquam ciuitatem venit, vbi non exigua veterum monimenta comperit, præsertim Labyrinthum quod Arena nunc dicitur. & habetur quòd constructum fuerit anno imperij Octauiani Augusti trigesimonono. Cuius pars exterior terræmotibus corruit.* Tibicen hic aliquis, fateor: sed parum firmus. Famę enim innititur: quæ in his talibus, plurimùm inuenitur fallax. Et cur credam Augusti æuo structum in coloniâ hoc egregium opus: cùm ne Romæ quidem tunc fuerit, & in ipsâ vrbe matre? Nam Amphitheatra mansura & lapidea tardè ibi cœpêre, vt docui, & sub Augusto. Valdè autem verisimile, exemplum illinc manasse ad vrbes subditas & minores: non autem contrà. Itaque Taurello nostro siue Cyriaco, nihil adsentior de tam grandi æuo. Ægrè etiam Carolo Sigonio prælustri viro, qui nimis nouitium facit, & refert ad Maximiani æuum: hoc solo argumento, quòd is in viciniâ pleraque condiderit ampla & magnifica, Mediolani, Aquileiæ, Brixię. Ego etsi certus sum nihil in hac re nunc esse certi, tamen paullò antiquius quàm pro illo Principe suspicer. Primùm, quia iamtum Plinij Secundi æuo, Gladiatorum & Ferarum spectacula Veronę satis crebra. prçit ipse in * Epistolis, in quadam ad Maximum Africanum. Deinde, Othonis & Vitellij principatu, Placentię viciníque opidis insignia Amphitheatra fuisse scio: quî minus tunc Veronæ? Certè de Placentino, egregium testimonium Corn. Taciti secundo Historiarum: *in eo certamine* PVLCHERRIMVM AMPHITHEA-

Cyriacus cum Torello facit.

Sed ei quoque fides abrogata.

Sigonij opinio super hac re, li. I. Hist. occid.

Denique, mea.

* Lib. VI.

Placentiæ egregium olim Amphitheatrum.

TRI

TRI OPVS *situm extra muros conflagrauit : siue ab oppugnatoribus incensum, dum faces iaculantur : siue ab obsessis, dum regerunt. Muncipale vulgus pronum ad suspiciones, fraude illata ignis alimenta credidit à quibusdam* VICINIS COLONIIS, *inuidiæ æmulatione, quòd* NVLLA IN ITALIA MOLES TAM CAPAX *eßet.* Vbi & laudes eius ampli operis amplas vides : & simul (si attendis) crebra iam & vulgata per Italiam Amphitheatra fuisse. Sed quod combustum Placentinum illud ait : fortasse hæreas. & quid? fuitne igitur ligneum? De toto, non opinor; de parte, suspicor : eâ scilicet, quæ subsellia & gradus internè complexa. At exteriora omnia, firma & è lapide fuisse censeo. ni fuissent : cur vt de magnâ iacturâ aliquâ historicus noster questus? Fuerit igitur ad eam formam, ad quam Polanum illud, quo de infrà. Nec plura de ortu Veronensis Amphitheatri dico, aut magis certa. En ipsam formam : non eam prorsus quidem vti nunc conspicitur, sed adiutam, vt solet, leuiter ab antiquariis & architectis. Ex iis enim quæ restant, facile conceptu totum opus & designatu. *Quâ materie fuerit, & quomodo amburi facile.*

Huc pertinet Figura Amphitheatri Veronensis.

CAPVT III.

Descriptio eius distincta magis, & dimensio.

ADDAM nonnulla, quæ ad formæ eius intellectum : & quod penicillus non potuit, calamus hic mihi explebit. Paries totus exterior (Alam vulgò vocant) è marmore est, opere quod Rusticum dicitur factus. Diuiditur in Arcuum tres ordines, qui alij super alios scandunt. Quisque ordo, Arcus continet siue fornices septuaginta duo. In supremo ordine, statuæ olim columnis adsitæ vel insitæ potiùs, vti vestigia docent. Supra eum ordinem, paries adsurrexit, in quo fenestræ grandes, quadratæ, LXXII. Earum vsus, me quidem iudice, ad aërem & lucem hauriendam, cùm Amphitheatrum velis tectum : siue etiam ad ventum : quia refrigerio certè opus, in æstu, & concursu tot animarum. nec alius huiusmodi foraminum vsus *Marmoreũ Veronense Amphitheatrum. Triplici ordine arcuũ. Statuæ ad columnas superas. Vsus fenestrarũ quarundam.*

censendus, in illo etiam Romano. Arcuum dimensio, auctore Sebastiano Serlio eximio architecto, hæc. Primi arcus altitudo pedum XXIII. latitudo, XII.

Columnarum vtrimque altitudo, pedum XXVII. Epistylij deinde, Zophori, Coronicis, pedum circiter VIII. & s.

Altitudo secundi arcus, pedum XXIIII. latitudo XII. Columnarum eius altitudo ped. XXVII. s. Epistylij, Zophori, Coronicis, pedum IX. s.

Tertij arcus altitudo, pedum XVII. s. latitudo IX. s. Columnarum, XX. s. Coronicis, V.

Porticus triplex iuncta.
Earũ mensuratio.
Portæ plures in Amphitheatro.
Eius dimẽsio interior.
** Alij tamẽ plures volunt.*
Graduum numerus & dimensio.
Præcinctio.
Scalaria.
Quàm capax cauea tota fuerit.
Auctores, quibus hic nitor.

In parte imâ (ad terram enim iterum descendo) triplex continuatur Porticuum ordo, quæ ambiunt & sustinent totũ opus. Ex iis, Porticus extima, lata pedes XIII. Media, pedes IX. s. Intima, pedes VIII. s. Ex hac, portæ siue aditus decem & octo in Arenam. interque eas duæ grandiores oppositæ, quà longissimum Amphitheatrum est. quarum latitudo, pedum XII. vnciarum VI. At Arenę ipsius longitudo, perticas cõtinet XXXVIIII. latitudo, XXII. ita vt in perticâ pedes numeres VI. Gradus spectaculorum (* Torello definiente) non plus quadraginta duo: alti singuli pedem & vncias II. lati, pedes II. Excipio quòd in mediâ caueâ, gradus vnus est excelsior: (vnum dico, ex Torelli mente. nam qui Formam hanc nostram concepit, tres adnotauit.) qui altus pedes II. vncias VI. Eum, Præcinctionem siue Diazoma censemus. At Scalares gradus, qui ad Vomitoria: minores scilicet, quàm illi sessiles, nec alti plus quàm vncias VII. lati tamen adæquè ac sessiles. Sedere in his Gradibus potuêre, Torelli calculo, hominum ad *viginti tria millia centum octoginta-quattuor*: ita vt singulis pes & medius adsignetur ad sessionem. Harum omnium mensurarum auctores mihi Torellus & Serlius: nec in re quæ manuum & lineæ est, fidem meam ego temerè obstringam. Plura & magis minuta quisquis voles, apud eos vide.

CAPVT

CAPVT IIII.

De Amphitheatro, quod Polæ.

POLAM vrbem Istriæ maritimam esse scimus, coloniam Romanorum priscam, & quæ Iulia Pietas olim dicta. In hâc vestigia & reliquiæ multę antiquorum operum: duumque inprimis insignium, Theatri & Amphitheatri. Vtrumque Seb. Serlio accuratè descriptum: cui viro præter proprias laudes, obuenticia illa accedit, quòd doctor & ductor fuit ad Architectonicen, Gulielmo illi Philandro, viro verè perito & apud magnos magno. Sed hoc Amphitheatrum Polanum aliâ quadâm formâ & facie structum, quàm ea quæ alibi videmus: ideoque iure me allicuit ad exprimendum. Non enim è lapide aut vno opere tota moles fuit: sed exterior tantùm pars, quæ lapide quadro adsurgit cum columnis suis, opere item Rustico facta. At interiora omnia membra, subsellia, aditus, gradus, podia è ligno fuisse certum est; & pro tempore construi potuisse, destruique. Itaque hodiè totum illud internum vacuum apparet, nudo tantùm muro: & quod in tabellâ nostrâ expletum hîc vides, à manu est & mente Serlianâ. Situm est in vrbe mediâ, ad montem; totiusque operis dimensiones pete, si voles, ab eo quem dixi, accurato architecto.

Pola ad Mar: superum.

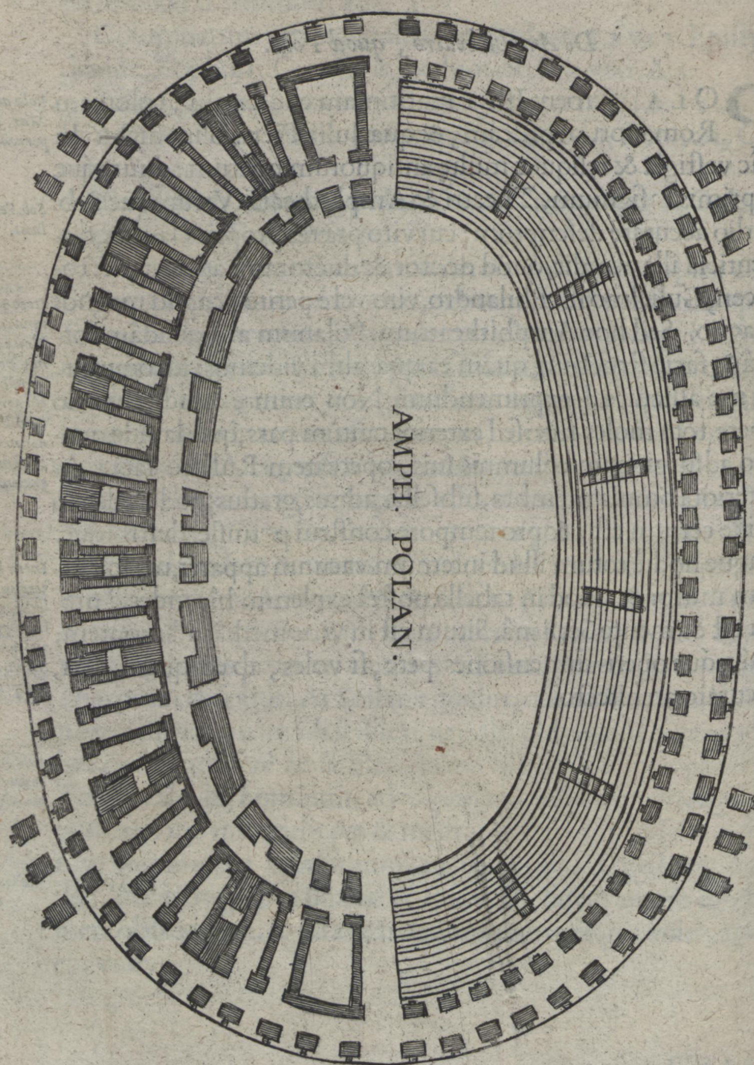
Seb. Serlij laus.

Item Philandri.

Noua forma Polani Amphitheatri.

Semilapideum fuit, & semiligneum.

Intus hodiè vacuum: lignis videlicet igne, vel quâ aliâ vi assumptis.

AMPH. POLAN.

CAPVT V.

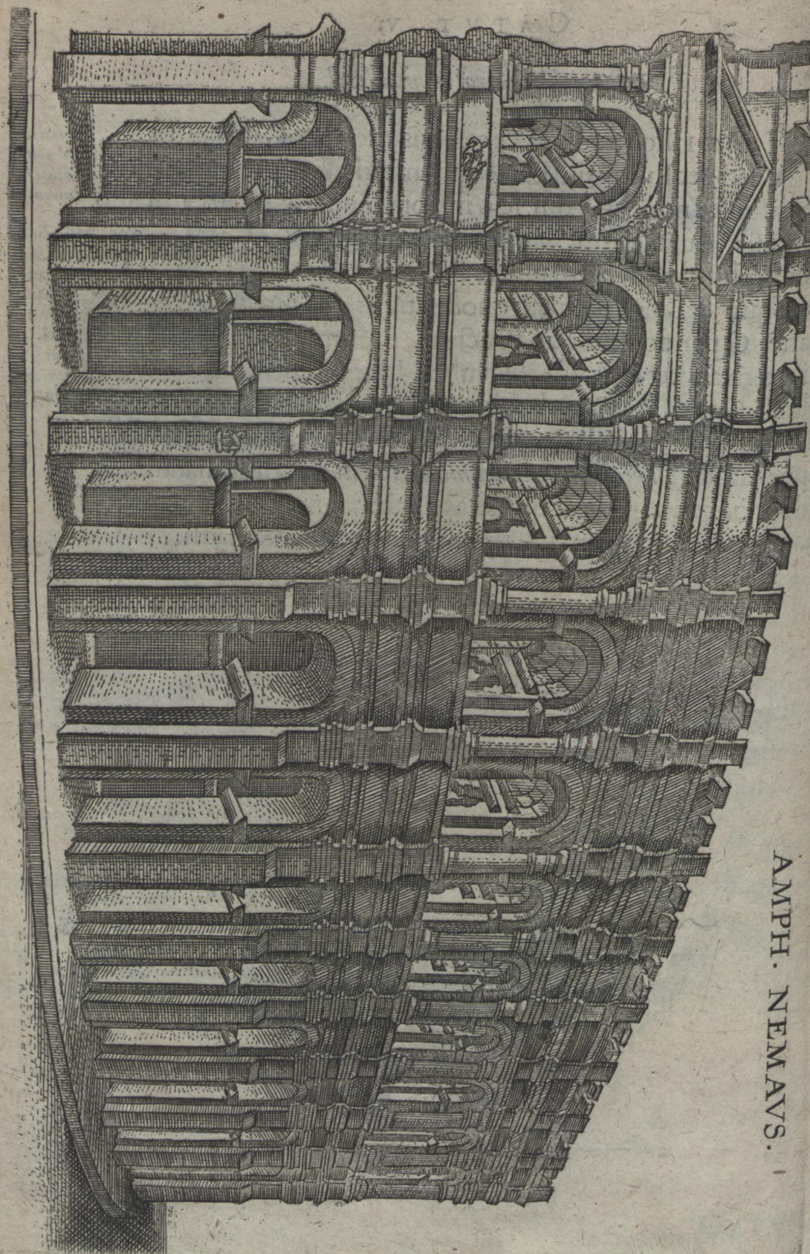
De Amphitheatro Nemausensi.

NOTI hoc nominis & celebris, non per Galliam solùm, sed per Europam. Et credunt multi, eximium etiam olim opus fuisse: non ego, qui scio maiora multò & operosa magis habuisse* Lugdunum, Viennam, & nobiles illas Galliæ vrbes. Præ quibus, quid Nemausus? Nomen tamen non iniuriâ retinet: quia & pulchrum est quod satis sit, & integrum magnâ parte. Quando vel à quo structum, nescimus: nec nugari mihi aut rixari iterum cum aliis lubet. Hoc reperio notâ dignum, olim à Gothis loco arcis habitum, & contra vim firmatum. Rodericus Toletanus id notat in rebus Hispaniæ, lib. III. cap. VII. appellatque *Præsidium Arenarum*. Formam eius dimidiatam hîc adpono. cetera vide & quære apud Iohannem Poldum albenatem, in libro quem inscripsit Antiquitates Nemausi.

Nemausense non olim inter maxima.

* Vtrobique hic Amphitheatra nominat Eusebius in Eccl. Histor.

Ortus eius ignotus.

AMPH. NEMAVS.

CAPVT VI.

De Amphitheatro (incolæ siue accolæ potiùs, Arenas etiam hodie vocant) quod ad Ligerim, iuxta Doueonam. in quo describendo fidem meam nihil tamen obligo. vetúsne an nouum, vera commensuratio an falsa, pendeat à meo auctore.

AMPHITHEATRVM mihi superest mirum, nouum: & quod latêre tamdiu in illâ Galliæ luce potuisse vix sit fides. Nullúmne ex tot curiosis & auidis ingeniis vidisse, notasse, prodidisse ? nullum. Itaque fateor. cùm delata primùm ad me res fuit (delata autem ab Cornelio Aquano, viro eiusmodi monumentorum veterum diligente:) hæsi, medius inter credendi temeritatem & pudorem reiiciendi. Valdè enim ille adseuerabat. & simul Forma, quam offerebat, videbatur non esse nouitiæ aut calidæ inuentionis. Tamen etiam hærebam. donec perueni ecce ad caput ipsum famę huius & formæ; qui non auribus suis, sed oculis sensibusque id credi volebat. Cur repugnarem? vidisse seriò adfirmabat, calcasse, deformasse. Is fuit Læuinus Kersmakerus, vir grauitate & doctrinâ apud nos notus: qui in finitimis huic Amphitheatro locis, aliquot annos egit. Non semel ipse lustrarat, non semel cum eo alij: quos etiam nunc viuos nec procul positos, testes aduocabat obseruationis suæ & dimensionis. Itaque ausus sum hac fiduciâ Formam totius operis dare & descriptionem: quæ à mente quidem & linguâ aliena erit, à stilo tamen & ordine nostra. In quo siquid peccabo, designando aut dimetiendo: quæ mea culpa esse potest, præter credulitatem? quam non nimis herclè deprecor; quoniam reuera, vt Comicus ille ait,

Diu irrepertũ Amphitheatrũ, & tamen repertum.

Quis mihi auctor huius descriptionis totius.

* Αὕτη γε χρηςῶν ἐςιν ἀνδρῶν ἡ νόσος.

Est igitur hoc Amphitheatrum, quod dico, manu quidem & arte humanâ factum; sed ita, vt videri possit à naturâ. totum enim excisum & cauatum est in monte, sine externâ vlla materiatione calcis, lapidis, ligni. Mons in quo & è quo id est, abest plus minus diei mediæ itinere à Ligeri fluuio, parte eâ quâ ab Andegauis in Pictones itur: vbi pons priscus, quem* Cæsaris aliqui appellant. Pagus haud procul inde, qui dicitur* Douęus. Mons

*Hic morbus esse proprius bonis amat.

Semi-natiuũ Amphitheatrum.

Vbi id situ.

* Vulgò. *põt du Sey.*

* Gallis. *Douvé.*

Mons est lapideus totus, cuius generis ibi plures: sed lapide tamen non planè duro, quique cæsuram & ferrum facilè admittat. Color ei, qualis Tyburtino: è quo Titi Romæ Amphitheatrum est. Magnitudo montis paullò minus milliare Gallicum in latitudine; in longitudine, duo circiter continet. sed ea tamen facies, vt in edito satis planus & iacens sit, & ab lateribus vtrimque clementer adsurgat. Cortex, vt sic dicam, & tegumentum vniuersi montis, è terrâ est: viscera tantùm è lapide. ideoque non gramine solùm, sed segete sæpè vestitur. In summo, sed paullò tamen ad latus, hoc Amphitheatrum reperis; haud facillimè, quia etiam præscios, nisi intendant animum, fallat. Cùm enim supernè despicis; aliquem cauum aut puteum censebis, ex istis qui ob lapidum excidia vulgati ibi & crebri. Atqui aliud profectò opus est; & à Dædalo quopiam acutè inuentum, adfabrè factum. Gradus subselliorum à summo margine statim incipiunt; minuunturque, vt solet, paullatim euntes in decliue. A summo, dico, incipiunt: vt nunc quidem adspectus est. olim vix ambigo, quin cancelli aut * murus aliquis circumpositus fuerit, siue ad ornandum siue magis ad seruandum. Aliquid enim certè sepimenti fuisse debet, ad pecudes arcendas & petulcos. At nunc tamen descendens, pedem statim ponis in ipsis gradibus: quorum, primo initu, confusus satis adspectus. Terrâ enim & puluere cottidie complentur: quæ ventus inuehit aut imber. Itaque gramen etiam ibi passim: & formosa olim nec ad hunc vsum loca perambulant informes oues. Qui hæc nobis narrauit, addebat, cultris & ferramentis ea omnia à se & comitibus perpurgata, vt formam intuerentur exactè. Gradus aiebat esse numero, LIV. quorum supremus, latus capaxque in orbem ped. DCCXLII. Linea dimetiens in summo, longa pedes CCXXXVI. At ab imo gradu, statim sequitur murus, qui Podium attollit & Arenam claudit: estque altus pedes IX. Inde area: & in eâ mediâ (præter morem quidem omnium eiusmodi theatrorum, quod sciam) tumulus quidam rotundus, eleuatus, ex eodem lapide: altus pedes VII. aut paullò amplius: longus in diametro, pedes XXX. Is planus in superficie & æquus; excipio quod ad oras à medio paul-

Montis descriptio.

Quâ parte eius, hoc opus.

Gradus in margine & à margine summo.

* Isq; cum suis portis & ianuis. Non enim hîc Vomitoria vlla aut Aditus alij in gradibus.

Gradus gramine obsiti & terrâ.

Eorum numerus.

Amplitudo loci in summo.
Podij murus.
Arena, & in eâ tumulus.

paullùm vergit & declinat. In eo ipſo tumulo, æquis interuallis, ſex foramina quędam rotunda item, lata pedes v. quibus impoſita vel adiuncta putealia (omnia, ſemel dictum volo, ex vno eodemque lapide) paullò grandiora quàm ipſa foramina; vti neceſſum, contra illapſum. His putealibus inſerti annuli craſſi ferrei fuêre, (veſtigia & ærugo clarè docent:) vt baculo iis inſerto, admoueri poſſent vel amoueri. Nam aliàs, pondus iis ſatis grande, quodque duo homines ægrè commouerint. Hæc foramina velut oſtiola ſunt, quæ per ſcalas quaſdam coclides ſiue incuruas, ad Viam infrà ducunt, de quâ mox dicam. Scalę igitur totidem, quot foramina: quæ ſingulæ gradibus non magnis XIII. conſtabãt. In orbem tumuli, in ipſo muro, foramina quadra exſecta, quę Scalis illis lumen infundebant ad aſcenſum aut deſcenſum. Foramina hæc ſingula, ita collocata, vt vnum ſeruire Scalis duabus poſſit; velut ex icone vides. At in meditullio ipſo huius tumuli, cauus eſt rotundus ſiue puteus: quem ambigebat meus doctor antiquúmne diceret, an ab hiſtrionibus illis factum, de quibus mox referam. Certè ij vſi ſunt ad malum defigendum: à quo funes dependêrent, & per eos fluitantia vela. Formæ noſtrę ſculptor haud ſatis aptè id expreſſit: captu alioqui pronum.

Foramina in tumulo. *Putealia ad ea tegenda.* *Scalæ, ad oſtiola.* *Foramina alia ad lucem.* *Cauus in medio tumuli.* *Cui vſui.*

Circa hunc tumulum, vt dixi, depreſſior multo Area ambit: quæ lata vndique vſque ad murum podij, pedes XV. Ita diametrum totius Arenæ eſſe oportet, pedum L X.

Arenæ reliqua forma.

Hæc Amphitheatri ipſius imago. at iuxta ipſum, in eius latere bina grandia & rotunda, ſiue Cubicula ſiue potiùs Camerę occurrunt: in eodem illo lapideo monte ſeorſim exciſa. Forma eorum velut pillei nautici, ſiue priſci Romani. Lata ſunt in imo, pedes circiter L X X X. ſed in altum paullatim arctantur. In faſtigio vtriuſque Foramen patet rotundum, grande pedes IX. quod ad lumen infundendum ſeruit: prorſus eo modo quo Romæ, in Agrippæ vidimus templo. Cubicula hæc, cetera paria ſunt: hoc differunt, quòd vnum, aditus peregrè habet, alterum, non habet. Ita enim ſita ſunt vt alterum Internum videatur, alterum Externum. Per hoc in illud ingreſſus patet, per breuem & fornicatam viam: aliàs vndique clauſum. At Externum aditus ſiue vias habet tres. Prima ducit ſubterraneo meatu ad Tumulum

Cubicula adiuncta Amphitheatro. *Situs & deſcriptio eorum.* *Via in altero tres.*

qui in Arenâ, & per Scalas illas ad ostiola tendit. ita vt infra gradus omnes subselliorum totumque Amphitheatrum abeat, vti cogitanti clarum. Longitudo primæ huius viæ pedes CXXV. latitudo, ped. VII. altitudo, ped. VIII. Altera paullò breuior, pariter meatu infero tendit infra omnes gradus, & in* muro podij emergit: ita, inquam, vt in Arenam ipsam rectà ducat. Hæc priore minùs lata, minùs ampla. Tertia via, opposita istis, foras spectabat & vallem montis. Per eam ingressus in hoc Cubiculum: per eam item, vt apparet, omnis pluuia & confluges aquarum deriuatæ è toto Theatro Cubiculisque. Forma harum viarũ similis. factę omnes in lapideo monte, & cauatę in* arcum.

*Nec aliæ in muro illo portulæ: contrà, quã in Romano aliisque.

*Sic tamen vt in acutũ pęnè desinerent, cameratione haud planè rotunda.

De vsu huius loci.

Quem nescias Amphitheatralem, an Theatralem facias. Sunt enim quæ repugnent Amphitheatro. Et Theatro potiùs adiudicent.

Opus eiusque membra (vt quidem conceptus & expressio mea ferunt) sic habent: vsum, si placet, breuiter & leuiter delibemus. qui mihi etiam haud satis certus. Nam forma ipsa Amphitheatri videtur. clausum enim in orbem vndique. & vix tamen est vt Amphitheatralis vsus. Primùm tumulus ille qui in medio surrectior; quid ad pugnam aut cursum? Æquitatẽ enim ea res & planiciem postulat, non tumorem aut colles. Deinde area ipsa circumiecta, nónne exigua & angusta ad Venationes? certè apparet. Quomodo enim satis liber in illo quindenûm pedum spatio, cursus ferarum hominumque, ac recursus? An de Theatrali & scænico igitur vsu verius est? Non abhorret ille tumulus: qui instar scænę rettulisse videtur, in quâ spectari possent & audiri personę. Foramina etiam illa sena, non incommodum vsum habuisse videntur, ad actores pro tempore submittendos aut recipiendos. Choragium enim omne instrui in cubiculis illis adiunctis occultè potuit: exque iis ornati & parati histriones, viâ subterraneâ, venire in hanc Scænam. Sed circumiectæ areæ tum quid fiet? cui rei seruiet? Denique rotunditas illa loci & graduum orbis, quomodo idonea Theatro? Vultus enim certè loquentium agentiumq;, obuerti in vnam partem tantùm possunt: nec audiri aut cerni commodè ab iis, qui à tergo. Ideo Theatra hemicycli semper imagine facta, bono iure. Nisi si fortasse velo aut discrimine aliquo pars tumuli diuisa, & spectatores coacti in graduum* vnâ parte. Sanè fateor lippire hîc mihi oculos, nec capere vsionem omnem huius loci satis certò. De gladiatoribus tantum nihil impedire videtur, quin adfirmem.

Cui tamen alia iterùm obstant.

*Ita inquã, vt dimidiata tantùm loci pars insessa.

Gladiatores potuisse commodè hic dari.

quibus

quibus locus in areâ illâ ſatis laxus, quoniam in gradu ferè inter pugnandum manebāt & in ſtatu. Sed quid ſingillatim circumeo? credo reuera varium & miſcellum huius loci vſum fuiſſe: ideoq; formam eius mixtam, nec aptam ad ludicrum vnū. Potuit venatio in eo dari, ſed ferarum paucarum: potuêre gladiatores: potuêre hiſtriones aut mimi: potuêre velut in ſtadio luctatores & pugiles. quod ipſum genus ludi, valdè crebrum & gratioſum in prouinciis fuiſſe, indicat & indignatur Tertullianus.

Mixtum fuiſſe huius loci vſum.

Cubicula quæ ad latus, mihi noua & ignoti finis. potuêre tamen inſtar ſpoliarij eſſe, ſiue etiam Odæi. quod vtrumque genus adiungi Amphitheatris vel Theatris ſuis ſolere, ſcimus. Receptacula etiam non incommodè fuerint, ad omnem ſcænicum aut arenarium apparatum.

Cui vſui Cubicula.

Pagum autem hunc, qui Amphitheatro haud longinquus, olim aliquid amplius fuiſſe: ſatis conuincamus vel hoc non pagani operis argumento. Viæ etiam antiquæ & publicæ reliquiis; quæ ex hoc pago pertinuit ad pontem Cæſarianum. cuius viæ pars conſpicitur: pars maxima corrupta eſt, & lapides in ædificia variè abſumpti aut auecti. Sed & incolę ipſi antiquitatem aliquam iactant, & Druides ſedem habuiſſe apud ſe volunt. Ceterùm bella vetera fortaſſe, & (quod magis conſtat) Anglicana, incendiis quidquid & quo nomine id fuit delerunt. *Doueonam Ptolomæi fuiſſe, non vanè ego ſuſpicer; ex nominis quod pagus nunc pręfert claro argumento. & collocatio ipſa Ptolomæi non diſſidet.

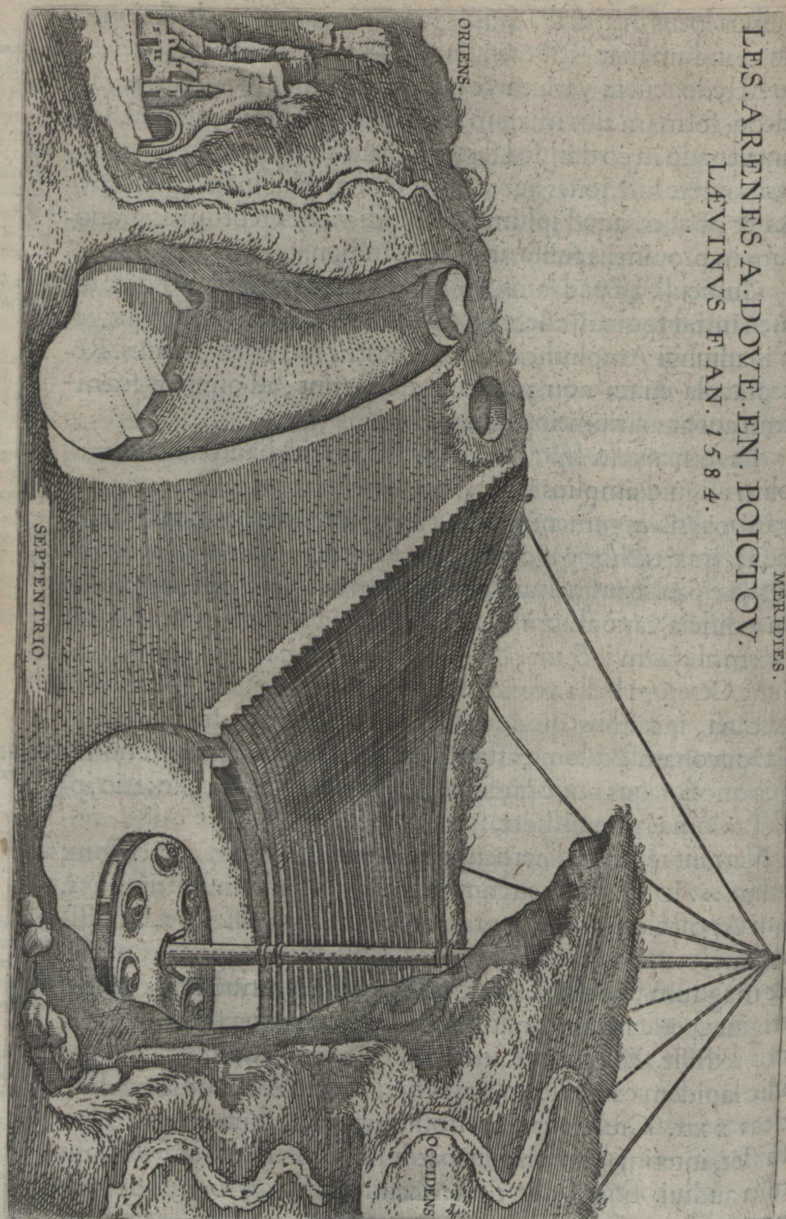
De pago ipſo, qui antiquus.

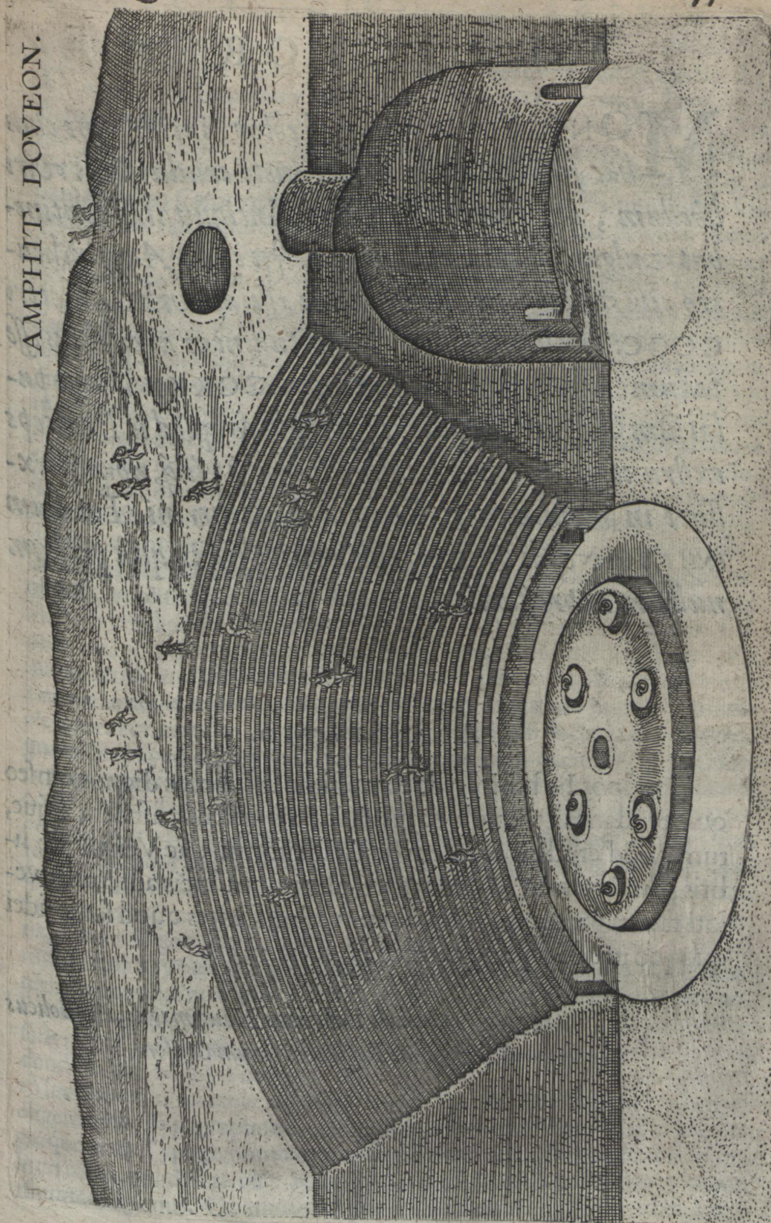
*Rectè enim ex Doueona, Doué; curtata voce, vt ſolet.

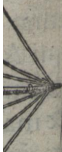
Narrant regem vel heroëm potiùs, verè magnum Franciſcum, anno ∞. IↃ. XXXIX. circumforaneis quibuſdam hiſtrionibus, qui Apoſtolorum acta repræſentabant, permiſiſſe hūc Amphitheatri locum ad ſpectacula ea edenda. Illos purgaſſe, ornaſſe, & magnum populum contraxiſſe. ex quo conuentu, qui dies triginta perſeuerauit, multum atque vberem quæſtum ad paganos rediiſſe. Eâ re motos, impetraſſe à rege, Nequis in poſterum illic lapidem excidiſſe vellet, propius ab eo Amphitheatro perticas XXX. Crebris enim effoſſionibus, abſque eo interdicto fuiſſet, interitus iam imminebat huic loco. Tantum ſciui, tantum audiui. ſiquid aliter eſt: mendacium ego fortaſſe dixi, at non ſum mentitus.

Hiſtriones non ita nuper hunc locum celebrarunt.

Edictum regis, pro Theatro.

LES.ARENES.A.DOVE.EN.POICTOV.
LÆVINVS F.AN.1584.
MERIDIES.
ORIENS.
SEPTENTRIO.
OCCIDENS

AMPHIT. DOVEON.

AD LECTOREM.

MONITVM *te volo, Lector, incidisse me cùm hæc scripsissem in Eliæ Vineti eruditißimi viri libellum, qui Burdigalensium Antiquitates continebat vulgatâ Gallorum linguâ. In eo de Amphitheatro eius vrbis, hæc ferè. Situm esse ab vrbe veteri* CCCC. *circiter paßibus. Longitudinem arenæ eius esse pedum* CCCLXX. *latitudinem,* CCXXX. *Vulgò palatium Gallieni appellari, fortasse eò quòd is Princeps exstruxerit. vocari etiam Arenam: idq́ue nomen exstare in monumentis Ecclesiæ S. Seuerini. Formam eius etiam vidi & accepi ab amico: sed in quâ pretium nullum expreßionis.*

APPROBATIO.

Hos duos Iusti Lipsij de Amphitheatris libros dignos censeo qui recudantur, tum ob genus dictionis priscum astrictumq́ue, tum quòd eruditis eiusdem de Gladiatoribus ac Venatione libris, qui veterum Monumentis plurimum lucis adferunt, veluti facem præferant, nihil interim admiscentes quod sanæ fidei quoquo modo repugnet. Hac 22. Iulij 1598.

Guiliel. Fabricius Nouiomagus, Apostolicus ac Regius librorum Censor.

PRIVILEGIVM CÆSAREVM.

RVDOLPHVS SECVNDVS diuina fauente clementia electus Romanorum Imperator semper Augustus, ac Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatiæ, Sclauoniæ Rex, Archidux Austriæ, Dux Burgundiæ, Stiriæ, Carinthiæ, Carniolæ & Wirtembergæ, &c. Comes Tirolis,&c. Nostro & Sacri Imperij fideli dilecto IVSTO LIPSIO gratiam nostram Cæsaream. Postquam inter alia, quę DEVS immortalis hominibus liberali manu dedit dona, illustria inprimis illa & quasi diuina sunt, quæ in litteris liberalibusque disciplinis consistunt, quibus scilicet homines non tantùm ab animalibus ceteris rationis expertibus, sed à rudi etiam & imperito hominum vulgo ita distinguuntur, vt tanquam Dij quidam splendescere in terris videantur: rem sanè præclaram seque dignam illi præstant, qui diligentem iis ipsis in litteris ac disciplinis operam ponunt; præclarissimam verò & Reipub. vtilissimam, qui eas ita excolunt, vt aliorum menti docendo, scribendo lumina præferant, eosque ex ignorantiæ tenebris quasi manu educant. Quos excitare, quos amare atque animare ad dignitatis nostræ munus, ad quod Diuino vocati beneficio, concessuque sumus, inprimis pertinere existimamus. Cùm itaque ab iis, quorum nobis spectata fides, quique iudicare de Litteris possint, acceperimus, insignes te animi ingeniique tui dotes tibi à natura insitas à primis temporibus ætatis tuæ ita litterarum ac disciplinarum studiis excoluisse atque exornasse, vt olim iuuenilibus adhuc annis præclara florescentis minimeque vulgaris eruditionis specimina præbueris, dum obscura in antiquis scriptoribus loca, quæ quædam tanquam lustra erant, illustrasti, quæque in iis iniuria temporum deprauata & corrupta fuerunt, restituisti, dum vetusta Latinæ antiquitatis rudera in nouam subinde structuram singulari artificio eleganter conuertisti: ad exquisitam adeò & raram doctrinam, quæ magnam de te apud doctos quosque viros opinionem excitarit, peruenisse, eamque variis abs te libris acri & graui cum iudicio scriptis atque in lucem editis ostendisse, vt in eo quod tam feliciter tractes scriptionis genere paucos tibi pares hodie reperire sit: iam verò matura te ætate virum, viro magis magisque digna, & viris doctis grata ac Reipub. vtilia scribere, quæque à primis illis Romanis olim auctoribus scripta fuerunt, à mendis purgare, & lectissimos quosque ex Musarum hortis, in quibus assiduè verseris, flores colligere, concinnare, quibus Lectores mirificè recrees, & eorum pectus ad prudentiam, probitatemque informes: haudquaquam prætermittere voluimus, quin Reipub. ad quam hæc abs te ornamenta conferuntur, causa, Cæsareo te nostro elogio decorandum, & quamuis per te satis ipse animatus sis, animandum magis patrocinioque nostro defendendum pro benigna nostra in te susciperemus voluntate. Quoniam verò lucubrationibus atque operibus tuis in lucem edendis, peculiarem te eligere velle Typographum, accepimus, Diplomate hoc nostro priuilegioque te & Typographum tuum aduersus quorumcumque fraudem, qui lucri causa, quod fieri solet, eadem excudere aut typis imitari forte velint, munitos cupimus. Quamobrem pro auctoritate nostra Cæsarea decernimus,

mus, statuimus, vetamusque, ne quis Typographorum, Bibliopolarum, aut aliorum, qui librariam negotiationem exercent, eos libros, quos tu editurus es, quocunque modo, charactere, aut forma, siue integros, siue aliquam eorum partem typis imitari, edere, excudere, aut venundare intra sacri Romani Imperij, Regnorumq; ac Dominiorum nostrorum hæreditariorum fines triginta annis proximis à primo editionis die computandis, absque tuo tuorúmve hæredum consensu audeat: Hac autem lege addita, vti tria vt minimùm cuiusque libri exemplaria, quemadmodum moris est, ad Imperialem nostram Cancellariam mittantur. Si quis verò edictum hoc nostrum transgredi, violare, aut contemnere deprehensus fuerit, eum non solùm eiusmodi libris, tibi, hæredibúsue tuis, auxilio Magistratus, vbicunq. reperti fuerint, vendicandis, priuari, sed triginta etiam Marcharum auri puri mulcta, cuius semissis quidem Fisci nostri Procuratori, fraudis vindici: alter verò semissis, tibi hæredibúsue tuis pendatur, puniri volumus. Mandantes vniuersis & singulis nostris & sacri Romani Imperij subditis & fidelibus dilectis, tam Ecclesiasticis quàm Politicis, cuiuscumque status, gradus aut ordinis extiterint, præsertim verò iis, qui in Magistratu constituti, vel suo vel superiorum suorum loco aut nomine, ius dicunt, iustitiámue exercent, ne quemquam hoc Priuilegium nostrum impunè violare, spernere aut negligere patiantur: Sed, si quos contumaces compererint, constituta à nobis mulcta, eos puniri & quibuscumque modis coërceri curent, ni & ipsimet grauissimam nostram in se conuertere indignationem velint. Id quod hoc Diplomate, manu nostra subscripto, & Cæsarei nostri sigilli impressione munito, confirmamus. Datum in arce nostra Regia Pragæ, die prima mensis Augusti. Anno Domini Millesimo, Quingentesimo, Nonagesimo secundo: Regnorum nostrorum Romani decimo septimo, Hungarici vigesimo, & Bohemici itidem decimo septimo.

Subsign.

RVDOLPHVS.

Iacobus Curtius à Senfftenaw.

Ad mandatum sacræ Cæsareæ M^tis proprium.

Io. Baruitius.

Additum sigillum Cæs. M^tis in cerâ rubrâ.

SVMMA PRIVILEGII REGII.

PHILIPPVS Dei gratia Hispaniarum, &c. Rex Catholicus, diplomate suo sanxit, nequis, Iusti Lipsij Historiarum in alma Vniuersitate Louaniensi Professoris, & item Historiographi sui libros quoscunque, à Censoribus legitimis approbatos, præter ipsius, heredúmve eius, voluntatem, intra triginta annos à prima singulorum librorum editione computandos imprimat, aut alibi terrarum impressos, in has inferioris Germaniæ ditiones importet, venalésve habeat. Qui secus faxit, præter librorum confiscationem triginta marcharum auri puri illatione mulctabitur. Vti latiùs patet in litteris, datis Bruxellæ XIV. Febr. M. D. XCVII.

Signat.

Verreycken.

T*ibi* J*OANNES* M*ORETE, pro amicitiâ quæ mihi cum Plantino (heu, quondam meo) & Plantinianis est ac fuit, tibi, inquam, permitto, vti hos* DE AMPHITHEATRIS *libros auctos & correctos, typis tuis excudas ac diuulges. Nequis alibi alius præter te, cupio siue iubeo, ex lege quam magnus Cæsar & Rex meus dixerunt.*

Iustus Lipsius.

88

ANTVERPIÆ,

EX OFFICINA PLANTINIANA,

APVD IOANNEM MORETVM.

cIↄ. Iↄc. IV.

83

